

Vilniaus universitetas
TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ IR POLITIKOS MOKSLŲ INSTITUTAS

TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ IR DIPLOMATIJOS MAGISTRO PROGRAMA

SIMONA VAŠKEVIČIŪTĖ
II kurso studentė

**SERBIJOS POLITINIO NARATYVO APIE 1999 M. NATO INTERVENCIJĄ
ANALIZĖ: NARATYVO KAITA IR REIKŠMĖ BENDRADARBIAUJANT SU
NATO**

MAGISTRO DARBAS

Darbo vadovė: Dr. Lina Strupinskienė

Vilnius, 2021

MAGISTRO DARBO PRIEŠLAPIS

Magistro darbo vadovės išvados dėl darbo gynimo:

.....
.....
.....

.....
(data)

.....
(v., pavardė)

.....
(parašas)

Magistro darbas įteiktas gynimo komisijai:

.....
(data)

.....
(Gynimo komisijos sekretoriaus/ės parašas)

Magistro darbo recenzentas/ė:

.....
(v., pavardė)

Magistro darbų gynimo komisijos įvertinimas:

.....

Komisijos pirmininkas/ė:

Komisijos nariai:

PATVIRTINIMAS APIE ATLIKTO DARBO SAVARANKIŠKUMĄ

Patvirtinu, kad įteikiamas darbas (*Serbijos politinio naratyvo apie 1999 m. NATO intervenciją analizė: naratyvo kaita ir reikšmė bendradarbiaujant su NATO*) yra:

1. Atliktas mano pačios ir nėra pateiktas kitam kursui šiame ar ankstesniuose semestruose;
2. Nebuvo naudotas kitame Institute/Universitete Lietuvoje ir užsienyje;
3. Nenaudoja šaltinių, kurie nėra nurodyti darbe, ir pateikia visą panaudotos literatūros sąrašą.

Simona Vaškevičiūtė

(parašas)

BIBLIOGRAFINIO APRAŠO LAPAS

Vaškevičiūtė S. Serbijos politinio naratyvo apie 1999 m. NATO intervenciją analizė: naratyvo kaita ir reikšmė bendradarbiaujant su NATO: Tarptautinių santykių ir diplomatijos specialybės, magistro darbas / VU Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas; darbo vadovė Dr. L. Strupinskienė. – V., 2021. – 91 p.

Reikšminiai žodžiai: 1999 m. NATO intervencija Jugoslavijoje, Serbija, NATO, politinis naratyvas, naratyvų ir politinių sprendimų santykis

Šio tyrimo tikslas - išanalizuoti ankstyvąjį ir dabartinį Serbijos politinio elito naratyvą apie 1999 m. NATO intervenciją Jugoslavijoje, įvertinti naratyvo kaitą bei reikšmę Serbijos sprendimui intensyviau bendradarbiauti su NATO. Įgyvendinant šį tikslą buvo atlikta sisteminga antrinių šaltinių analizė bei žiniasklaidos šaltiniuose ir politinių institucijų internetinėse svetainėse publikuojamų numatytų politinių veikėjų pasisakymų turinio analizė. 2000–2014 m. ir 2015-2020 m. laikotarpiuose išanalizavus tris sudedamuosius politinio NATO intervencijos naratyvo elementus – pasakojimą apie 1999 m. intervenciją kaip apie įvykį, pasakojimą apie NATO kaip apie veikėją bei pasakojimą apie Serbijos vaidmenį intervencijos kontekste paaiškėjo, kad politinė intervencijos atmintis, apimanti pačių įvykių bei Serbijos ir NATO vaidmens intervencijos metu suvokimą, kito mažai, tačiau dabartinis intervencijos naratyvas pasižymi pasikeitusiu ir daug nuosaikesniu NATO aljanso vertinimu, aljansas suprantamas kaip veikėjas, kuris nepaisant kaltės už intervenciją, dabar ir ateityje bus svarbus Serbijos partneris. Reikšmingiausi naratyvo pokyčiai ties elementu apimančiu NATO kaip veikėjo vertinimą rodo, kad politinis intervencijos naratyvas yra tik tam tikru mastu derinamas prie Serbijos pasirinkimo stiprinti partnerystę su NATO. Visgi, šio tyrimo metu taip pat pastebėta, kad politinio naratyvo apie NATO intervenciją taikymo logika tarp Serbijos politinių lyderių kinta atsižvelgiant į kontekstą – taigi, Serbijoje politinis intervencijos naratyvas yra naudojamas selektyviai ir tikslingai.

TURINYS

ĮVADAS	6
TEORINIS PAGRINDAS	10
METODOLOGIJA	13
1. POLITINIS NATO INTERVENCIJOS NARATYVAS 2000-2014 METAIS	19
2. POLITINIS NATO INTERVENCIJOS NARATYVAS 2015-2020 METAIS	29
3. POLITINIŲ INTERVENCIJOS NARATYVŲ PALYGINIMAS IR JŲ REIŠMĖ BENDRADARBIUJANT SU NATO	42
IŠVADOS	46
LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS	50
PRIEDAI	64
Priedas nr. 1: Į tyrimą įtraukti išrinkti ir laikinai pareigas ėję Serbijos Respublikos prezidentai (2000-2020 m.)	64
Priedas nr. 2: Į tyrimą įtraukti Serbijos Respublikos ministrai pirmininkai (2000–2020 m.)	65
Priedas nr. 3: Į tyrimą įtraukti Serbijos Respublikos užsienio reikalų ministrai (2000–2020 m.)	66
Priedas nr. 4: Į tyrimą įtraukti Serbijos Respublikos gynybos ministrai (2000–2020 m.)	67
Priedas nr. 5: 2000-2014 m. politinio naratyvo analizei atrinktos literatūros sąrašas	68
Priedas nr. 6: 2015-2020 m. politinio naratyvo analizei atrinktų žiniasklaidos straipsnių ir institucijų interneto svetainėse publikuotų pranešimų sąrašas	71
REZIUMĖ ANGLŲ KALBA	90

ĮVADAS

Nuo praėjusio amžiaus pabaigos NATO ir rytų bei centrinės Europos valstybių santykiai ženkliai intensyvėjo, tą įrodo ir pastarieji NATO plėtros etapai, kurių metu šio regiono valstybės tapo aljanso narėmis. 2004 m. narystę aljanse įgijo pirmoji buvusios Jugoslavijos valstybė Slovėnija. NATO plėtra buvusios Jugoslavijos šalyse tęsėsi prisijungus Kroatijai, o vėliau ir Juodkalnijai bei Šiaurės Makedonijai. Kitos Vakarų Balkanų regiono valstybės - Kosovas bei Bosnija ir Hercegovina, neslepia noro ateityje būti priimtos į NATO (Živković, 2019; NATO, 2020). Serbija yra vienintelė regiono valstybė, kurioje tiek politinis elitas, tiek didžioji visuomenės dalis nepalaiko prisijungimo prie aljanso idėjos. Visuomenės nuomonę iliustruoja Euroatlantinių studijų centro (CEAS) bei Laisvų rinkimų ir demokratijos centro (CeSID) apklausos rezultatai, kurie rodo, kad net 80% apklaustųjų teigia esantys prieš Serbijos narystę NATO (EWB, 2020).

Priešiškas visuomenės ir politinio elito nuostatas reikėtų sieti su išskirtiniu Serbijos ir NATO santykių kontekstu, tiksliau 1999 m. NATO įvykdyta karine intervencija (Radoman, 2012: 3). „Operation Allied Force“ tai septyniasdešimt aštuonias dienas Jugoslavijos teritorijoje vykdyta NATO intervencija oro atakomis siekusi nutraukti žiaurius Slobodan Milošević inicijuotus ir Jugoslavijos karinių pajėgų vykdomus karo nusikaltimus, žmogaus teisių pažeidimus ir etninį Kosovo albanų valymą bei bandžiusi atkurti stabilumą regione. Tačiau, NATO oro antskrydžių kampanija nevisai atliepė pirminius lūkesčius, o intervencijos pasekmės buvo daug sudėtingesnės ir skaudesnės, atsižvelgiant į aukų, pabėgėlių ir priverstinai perkeltų asmenų skaičių, atakų trukmę, sunaikintą infrastruktūrą ir bendrą situaciją regione po konflikto (Mandelbaum, 1999: 2-3). Ši Serbijos istorinė patirtis ilgai atsispindėjo Serbijos politiniame naratyve. Jelena Subotić teigia, kad NATO intervencija Serbijai yra bene įsimintiniausia ir skaudžiausia 1990-ųjų konfliktų Jugoslavijoje patirtis. Ši intervencija suvokiama kaip Serbijos patirta kančia, auka ir neteisybė už kurią atsakingos didžiosios galios, šiuo atveju NATO. Būtent auka, skausmas ir neteisybė yra labiausiai pabrėžiami Serbijos naratyvo apie NATO intervenciją bruožai, o neigiamą požiūrį į NATO patvirtina šios organizacijos įvardijimas agresoriumi (Subotić, 2013: 269-271).

Naratyvai yra itin svarbūs valstybės politinių sprendimų priėmimui, o tokią jų reikšmę pabrėžia nemažai akademikų (pavyzdžiui: P. Katzenstein, 1996; J.V. Wertsch, 2000; M. Patterson ir K.R. Monroe, 1998; J. Subotić, 2013a; 2016). Būtent per naratyvus įprasminamas politinės tikrovės suvokimas, įtvirtinamos šalies vertybės, formuluojami lūkesčiai bei interesai, todėl tai paskatina tam tikros tvarkos ir sprendimų poreikį. Valstybės tapatybės naratyvais yra grindžiamos saugumo ir strateginės kultūros, kurios nulemia konkrečius politinius pasirinkimus (Patterson ir Monroe, 1998: 315-316; Subotić, 2013a: 308; Subotić, 2016: 612-613). Sudėtinga NATO intervencijos patirtis ir jos suvokimas politiniame lygmenyje turėjo įtakos Serbijos vidaus ir užsienio politikai. Šis įvykis ypač

prisidėjo prie 2007 m. paskelbto Serbijos karinio neutralumo – NATO intervencija pačios Serbijos yra įvardinta kaip pagrindinė šio sprendimo priežastis (Ejdus, 2014). Taigi, Serbijos karinio neutralumo pasirinkimas demonstruoja naratyvų reikšmę politiniams procesams.

Be to, kad naratyvai yra reikšmingi politinių sprendimų priėmimui, svarbi ir kita literatūroje minima idėja, jog naratyvai nėra visiškai stabilūs ir laikui bėgant gali kisti (tą pabrėžia tokie autoriai, kaip pavyzdžiui J. Subotić, 2013a; M. Andrews, 2014 ar E. Malone et al., 2017). Naratyvai būdami socialiniais konstruktais gali būti ne tik kuriami, bet ir perkuriami pagal tai kokį politinės tikrovės suvokimą siekiama įtvirtinti. Dažnu atveju noras pateisinti politinių sprendimų pokyčius skatina keisti politinės tikrovės suvokimą. Taigi, veikėjai gali kurti naratyvus konkreitiems politikos tikslams arba gali performuoti esamus naratyvus pasikeitus politinei strategijai (Subotić, 2013a: 326; Andrews, 2014: 353; Malone et al., 2017: 2). Šie teoriniai teiginiai skatina tirti naratyvą Serbijoje, nes pastaruoju metu įmanoma pastebėti ryškius pokyčius Serbijos užsienio ir gynybos politikoje, o ypač valstybės santykiuose su NATO. Iš esmės, po 1999 m. įvykių Serbijos ir NATO santykiai buvo normalizuoti, o sistemingiau vystomi nuo 2006 m. kai Serbija prisijungė prie Partnerystės taikos labui (PfP) programos ir Euroatlantinės partnerystės tarybos (EAPC). Tuomet Serbija tapo NATO šalimi partnere ir ėmė įsitraukti į įvairias NATO iniciatyvas bei projektus, kuriais siekiama stiprinti ekspertinius ir karinius pajėgumus, skatinti ir vykdyti demokratines, institucines ir gynybos bei saugumo politikos reformas, kurios laikomos pagrindiniu bendradarbiavimo akcentu (European Parliament, 2011: 1-3; NATO, 2019; Popović, 2020). Akivaizdu, kad nuo 2006 m. abipusis bendradarbiavimas buvo vystomas, tačiau reikšmingas bendradarbiavimo stiprėjimas ir gilėjimas pastebimas nuo 2015 m. Serbijai pasirašius pirmąjį individualų partnerystės veiksmų planą (IPAP), apimančį NATO narėmis nesančių šalių aktyviausią galimą bendradarbiavimo su aljansu formą (NATO, 2017; NATO, 2019), o tai įrodo Serbijos valią ir norą stiprinti santykius su NATO. Naujausias individualus partnerystės veiksmų planas pasirašytas 2019 m., būtent šiais metais ženkliai padaugėjo įvairių Serbijos ir NATO bendradarbiavimo iniciatyvų, atstovų susitikimų, karinių pratybų ir bendrų konferencijų. Metai taip pat pasižymėjo ir tuo, jog Serbija sudalyvavo 17 karinių pratybų, iš kurių 13 ji dalyvavo su NATO šalimis ir tik 4 su Rusija. 2020 m. ir toliau prisiimti abipusiai įsipareigojimai stiprinti bendradarbiavimą (EWB, 2019; EWB, 2019a; The Government of the Republic of Serbia, 2020). Todėl remiantis teorinėmis idėjomis galima manyti, jog pakitęs Serbijos politinis elgesys bei daug glaudesni ir intensyvesni šalies politiniai santykiai su NATO, gali reikšti taip pat pasikeitusį 1999 m. NATO intervencijos naratyvą Serbijoje.

Taigi, paskutiniu metu pastebimas aktyvus ir vis intensyvėjantis NATO bei Serbijos bendradarbiavimas, literatūroje pabrėžiamas faktas, jog 1999 m. NATO intervencija yra veiksnys labiausiai formuojantis NATO ir Serbijos santykius (Radoman, 2012: 3), o taip pat ir teorinės idėjos apie naratyvų kaitą bei jų reikšmę politiniuose procesuose skatina išsiaiškinti, **koks naratyvas apie**

1999 m. NATO intervenciją šiuo metu vyrauja Serbijos politiniame lygmenyje ir kiek jis skiriasi nuo anksčiau vyravusio pasakojimo? Norint suprasti Serbijos saugumo ir gynybos politikos sprendimus, aktyvesnį bendradarbiavimą su NATO svarbu įvertinti, ar paskutiniu metu Serbijos politiniame lygmenyje keičiasi naratyvas apie NATO ir jos 1999 m. vykdytą intervenciją.

Akademinėje diskusijoje, tiriančioje NATO ir kitų tarptautinių organizacijų įsitraukimą į Jugoslavijos konfliktus, 1999 m. NATO intervenciją Jugoslavijoje nagrinėjanti literatūra dažniausiai orientuojasi į intervencijos rezultatų bei teisėtumo vertinimus. Didelė dalis akademikų aiškina, kodėl NATO intervencija, visgi, buvo nesėkminga. Toks vertinimas remiasi į intervencijos padarinius ir įrodymus, jog NATO veiksmai nepadėjo nutraukti karo taip greitai kaip tikėtasi, nes nebuvo teisingai suprasta nei konfliktų prigimtis, nei aplinkybės, kur ir kada oro pajėgų panaudojimas gali suveikti tinkamai (Forage, 2002; Roberts, 1999; Van Wielink, 2001; Hodge, 2000). Vertinant intervencijos teisėtumą, dauguma autorių mano, kad intervencija buvo neteisėta, nes ji pažeidė tiek tarptautinės, tiek humanitarinės teisės normas, tokias kaip draudžiamas jėgos panaudojimas, proporcingumas ir civilinių bei karinių taikinių atskyrimas (Joyner ir Arend, 2004; Aranas, 2012; Socea, 2009; Wheeler, 2000; Chinkin, 2000).

Visgi, šiuo metu 1999 m. NATO intervencija nėra labai plačiai analizuota, ypač iš Serbijos tapatybės, kolektyvinės atminties ar diskurso perspektyvos. Būtent tai pažymima ir specialiaame 2016 m. išleisto akademinio žurnalo *Südosteuropa* numeryje, skirtame 1999 m. NATO intervencijos tyrimams atminties, naratyvų ir istorijos temomis (Fridman ir Rácz, 2016). Egzistuojančiuose tyrimuose galima išvelgti kelias tyrimų grupes ir pagrindines daromas išvadas. Dalis akademiinių darbų atkreipia dėmesį į individo lygmens patirtis NATO intervencijos Belgrade metu. Šie tyrimai susistemina svetur gyvenusių serbų, arba tiesiogiai intervenciją išgyvenusių asmenų prisiminimus, kasdienybės įpročius, jausmus ir vertinimus (Fridman, 2016; Ramadanović, 2003; Satjukow, 2016). Šioje tyrimų grupėje vyrauja išvados, kad individuali įvykių suvokimo perspektyva praplečia visuotinai nusistovėjusi Serbijos viktimizacijos naratyvą. Pirmiausia, galima pastebėti, kad svetur gyvenę serbai situaciją vertina daug emocionaliau nei serbai tiesiogiai susidūrę su NATO intervencija. Tiesiogiai NATO intervenciją išgyvenę Belgrado gyventojai įvykius prisimena kaip bendruomenišką ir solidarų karo pabaigos laukimą, be to pažymima, kad dalis gyventojų NATO intervenciją vertina kaip tuo metu būtiną politinį sprendimą. Vyresnių žmonių prisiminimuose pastebima didesnė baimė ir nesaugumo jausmas, o to meto jaunimas įvykius pamena per užmegztas draugystes, vakarėlius ir nerūpestingą laiką. Pastebima, kad intervencija privertė gyventojus suformuoti naują kasdienybės rutiną. Tik prasidėjus NATO kampanijai Belgrado gyventojus buvo apėmusi baimė ir panika, jie dažniausiai laiką leisdavo slėptuvėse. Vėliau, žmonės bandė pamiršti kasdienybę ir rutinoje įtvirtino būdus, kuriais stengtasi atsiriboti nuo tragiškos realybės.

Kita dalis akademinų darbų, Serbijoje dominuojančio su intervencija susijusio naratyvo paieškas pristato per erdvinę perspektyvą - architektūrą ir miesto identitetą. Krystina Arneson, (2013); Srđan Milošević, (2015), Gruia Bădescu (2016), Drew Adamek (2016), Nikolina Bobić (2012; 2017), Ben Davenport, (2015) ir Filip Ejđus (2017) pristato, kaip intervencijos metu apgadinta architektūra įgavo kolektyvinės atminties ir tapatybinį vaidmenį. Daromos išvados, jog architektūros objektai ir paminklai tarp visuomenės ir politikų yra įrėminami kaip serbų aukos ir valstybės skausmo patirto per NATO intervenciją simboliai, o tai leidžia palaikyti naratyvą, jog Serbija yra NATO intervencijos auka.

Konkrečiai politinio intervencijos naratyvo vertinimų nėra itin daug. Politinį naratyvą, analizuodama oficialius intervencijos minėjimus, plačiau tyrė Marija Mandić (2016), kuri pažymi, kad oficialioje minėjimų praktikoje dominuojanti politikų strategija buvo sukurti herojiškos Serbijos viktimizacijos įvaizdį. Ji pastebi, kad NATO intervencija yra suvokiama, kaip Serbijos nacionalinė trauma, tačiau nepaisant to 15-ose intervencijos metinėse jaučiamas tam tikras prieš NATO nukreiptų sentimentų silpnėjimas ir raginimai „atleisti, bet niekada nepamiršti“. Visgi, literatūroje dažniau galima aptikti Serbijos politiniame lygmenyje nusistovėjusio NATO intervencijos suvokimo glaustus apibendrinimus. Šiuo metu bene geriausias politinio NATO intervencijos suvokimo Serbijoje apibendrinimas 2013 m. yra pristatytas Jelenos Subotić (2013: 269-271). Autorė teigia, kad NATO intervencija Serbijoje yra suvokiama ir skatinama prisiminti kaip herojiška šalies patirta kančia ir neteisybė už kurią yra atsakingos didžiosios galios. Visa tai tik dar labiau sustiprina savęs kaip aukos, nukentėjusios ne tik intervencijoje, bet ir Jugoslavijos konfliktuose, suvokimą. Panašias išvadas apie šalies politiniame ir visuomeniniame lygmenyje įsivirtinusį viktimizacijos naratyvą pateikia ir kiti autoriai (Jensen, 2000; Milic, 2003; Ramet, 2007; David, 2013; Dragović-Soso 2013; Gordy, 2013; 2013a; Obradović, 2013; Rácz, 2016; Subotić, 2016). Šiuose tyrimuose atsispindi ir NATO kaip agresoriaus vertinimas. Tačiau, reikia pabrėžti, kad Serbijos politinio naratyvo apie NATO ir jos intervenciją apibendrinimai daugiausiai yra glausta kiek kitus klausimus apimančių tyrimų dalis.

Šiuo metu vis dar sunku rasti nuoseklių tyrimų, kurių tikslas būtų išanalizuoti Serbijos politiniame lygmenyje susiformavusį naratyvą apie NATO ir jos 1999 m. intervenciją. Tiesa, iki 2014 m. vyraujančio naratyvo bruožus literatūroje galima atpažinti, tačiau reikėtų nuosekliai juos susisteminti, kita vertus, tai kaip vystosi šis naratyvas po 2014 m. nėra žinoma. Šio naratyvo santykis su dabartine Serbijos saugumo politika taip pat nėra išplėtotas. Taigi, norint paaiškinti intensyvėjantį Serbijos bendradarbiavimą su NATO, svarbu suprasti, ar ir kaip keičiasi NATO intervencijos suvokimas. Dėl to šiame darbe yra keliamas **tikslas išanalizuoti ankstyvąjį ir dabartinį Serbijos politinio elito naratyvą apie 1999 m. NATO intervenciją Jugoslavijoje, įvertinti naratyvo kaitą bei reikšmę Serbijos sprendimui intensyviau bendradarbiauti su NATO**. Tikslui įgyvendinti keliami keturi uždaviniai:

1. Apibrėžti politinio naratyvo sampratą ir jo analizės metodą;
2. Susisteminti iki 2014 m. vyravusį politinį naratyvą apie NATO intervenciją;
3. Išanalizuoti po 2014 m. vyraujančią politinio elito naratyvą apie NATO intervenciją;
4. Palyginti abiejų laikotarpių naratyvus ir įvertinti jų reikšmę Serbijos pasirinkimo intensyviau bendradarbiauti su NATO kontekste.

Šis tyrimas aktualus tuo, jog suprantant Serbijos politiniame lygmenyje vyraujančią NATO intervencijos naratyvą bei jo pokyčius galima pamatyti, kokią reikšmę NATO intervencija turi Serbijos strateginėje kultūroje ir savęs suvokime, paaiškinti kaip valstybei sekasi atsigauti po šio įvykio bei suprasti valstybės užsienio ir saugumo politikos pasirinkimus. Tai svarbu tirti ir Europos Sąjungos plėtros kontekste, nes tai padės geriau pažinti valstybę, pretenduojančią tapti bendrijos nare, ir įvertinti su kokiais iššūkiais ji gali privesti susidurti. Tyrimas taip pat gali papildyti teorinę diskusiją apie naratyvų reikšmę politinių sprendimų pokyčiams.

TEORINIS PAGRINDAS

Siekiant tirti Serbijoje įsitvirtinusių politinį naratyvą apie 1999 m. NATO intervenciją Jugoslavijoje svarbu apibrėžti politinio naratyvo sampratą ir paaiškinti šio darbo tikslui itin svarbias teorines idėjas apie politinio naratyvo ir politinių sprendimų santykį. Naratyvas tai įvairiose disciplinose minimas reiškinys, turintis nemažai skirtingų apibrėžimų, tačiau daugumoje socialinių mokslų disciplinų tarp jų ir politikos moksluose verta pradėti nuo to, jog naratyvai yra socialiniai konstruktai, kuriuos per ilgą istorinį ir diskursyvinį procesą kuria individai, grupės ar politiniai veikėjai. Tikslingai suteikiant reikšmes įvairiems objektams, įvykiams ar patirtims sukuriamas pasakojimas, per kurį suprojektuojama žinojimo struktūra - praeities, dabarties ir ateities bei politinės realybės supratimas ir vertinimas. Iš esmės, formuojant naratyvą vienos pasakojimo dalys yra labiau pabrėžiamos kol kitos visai neįtraukiamos, tokiu būdu sukonstruotas naratyvas darniai ir prasmingai suorganizuoja atmintį ir realybės suvokimą pagal tam tikrą logiką. Todėl naratyvas nusako jo kūrėjo perspektyvą apie naratyvo objektų reikšmę, svarbą ir aktualumą. Naratyvas nėra tik istorijos interpretacijos priemonė, tai yra kasdienybėje nusistovėjęs suvokimo būdas (Patterson ir Monroe, 1998: 315-316, 319; Cortazzi, 2001: 384; Banjeglav, 2012: 8; Subotić, 2013a: 306; Subotić, 2016: 612, 616).

Nusakydami realybės suvokimo pagrindus naratyvai, taip pat turi didelę reikšmę grupinei tapatybei bei tapatybiniam santykiui su kitais veikėjais. Naratyvas yra kaip priemonė konstruoti prasmę, perduoti žinias ir suvokimą, jis turi galią skatinti vertybes bei įsitikinimus, o tai prisideda prie tapatybės ir bendruomenės sampratos kūrimo. Kuriant ir perkuriant naratyvą individai bei grupės formuoja ir performuoja tai, kas jie yra, kuo buvo ir kuo nori tapti. Nusakydamas tapatybę naratyvas turi pabrėžti ir santykį su kitais veikėjais, nes būtent šis santykis tapatybę analizuojančių autorių yra

įvardijamas kaip kuriantis ir palaikantis tapatybę (Somers, 1994: 619; Mitchell ir Egudo: 2003: 1; Andrew, 2007: 11-12; McAlpine: 2016: 33; Verovšek, 2016: 532, 535). Grupėse ar valstybėse dominuojantis naratyvas yra tapatybės dalis dar vadinama ontologiniu naratyvu, kuris užtikrina grupei fundamentalų pasakojimą apie save, apibendrina bendrą istoriją, savęs supratimą, įprasmina turimus tikslus ir siekius. Šie naratyvai nubrėžia bendrą istorijos suvokimo pagrindą, o tai suteikia grupei saugumą, stabilumą, skatina bendras vertybes bei solidarumą (Patterson ir Monroe, 1998: 316-317, 321, 323; Subotić, 2016: 612-613; Verovšek, 2016: 530).

Teorijoje sutinkami individualūs, lokalūs-regioniniai, hegemoniniai ar politiniai naratyvų tipai, kurie dažniausiai priklauso nuo jų paplitimo ir juos kuriančių veikėjų pobūdžio. Naratyvai būna įvairaus pločio ir gylio, padedant nuo mažesnių naratyvų apie konkrečius įvykius ar veikėjus einant tolyn prie masyvių nacionalinių naratyvų, kurie apima tautos kilmę, tapatybę, suvokiamas bendras nacionalines ypatybes, įprasminančias bendrą istorijos suvokimą ir kuriančias sanglaudą (Berger, 2007: 65; Banjeglav, 2012: 8; Amin, 2014: 418; Subotić, 2016: 615). Tarp autorių tiriančių Serbijoje įsitvirtinusių naratyvus ypač išsiskiria Jelena Subotić, kuri itin sistemingai tyrinėjo Serbijos nacionalinį naratyvą ir su tuo susijusias temas. Ši mokslininkė akcentavo, kad Serbijoje dominuojantis nacionalinis pasakojimas per kurį suvokiama istorija ir dabartis yra stipriai paremtas neteisybe, kolektyviniu sielvartu bei savęs kaip aukos, besiginančios kovoje su didžiosiomis galiomis, suvokimu. Esminiai šio pasakojimo elementai yra pasiaukojimas, savęs kaip aukos santykiyje su didžiosiomis galiomis suvokimas, bei mintis, kad serbai atkovos tai kas praeityje buvo prarasta (Subotić, 2013a: 310; Subotić, 2016: 617-618; David, 2014: 475). Dideliuose nacionaliniuose naratyvuose yra nugulę ir mažesni, konkrečius istorijos epizodus apimantys naratyvai, todėl Serbijos atveju naratyvas apie 1999 m. NATO intervenciją yra Serbijos valstybinio naratyvo dalis ypač reikšminga valstybės santykiuose su NATO.

Šiame tyrime keliamas tikslas kyla tiesiogiai iš Serbijos politinių sprendimų aktyviau bendradarbiauti su NATO, tai skatina stebėti, būtent, politinį naratyvą. Vertinant valstybių politinius sprendimus svarbu stebėti naratyvus, kuriuos konstruoja ir palaiko politiniai veikėjai, nes būtent šie veikėjai dalyvauja politinių sprendimų priėmime. Politinis naratyvas apima jau minėtus naratyvų teorinėje literatūroje pateikiamus bruožus, o taip pat pasižymi ir tuo, jog yra kylantis iš formalios politinės erdvės – jų formavimu ir palaikymu užsiima politiniai veikėjai (Shenhav, 2006: 247-248 251). Politinis elitas, gali siekti kontroliuoti istorinę atmintį ir bandyti įtvirtinti konkrečią istorijos ir dabarties vertinimo perspektyvą, į naratyvą įtraukti savo ideologines ir kultūrinės nuostatas bei dėti pastangas, jog jų formuojamas naratyvas būtų dominuojantis ir pripažįstamas kaip teisingas (Banjeglav, 2012: 8; Mitchell ir Egudo: 2003: 3). Politiniams veikėjams naratyvai yra ypač svarbūs dėl jų gebėjimo mobilizuoti žmones politiniams tikslams, galios stiprinti savo kaip politinės jėgos patikimumą bei reikšmės tapatybės konstravimui ir palaikymui (Patterson ir Monroe, 1998: 316-317,

323). Politiniai naratyvai yra susiję su aiškia literatūroje randama teorine idėja, jog naratyvai turi reikšmę politiniams sprendimams ir jų turiniui. Tiesa, priežastinis ryšys tarp naratyvų ir realios politikos yra abipusis. Viena vertus, naratyvas nulemia politinius pasirinkimus - naratyvas nurodydamas saugumo aplinkos vertinimą, praeities, dabarties ir ateities suvokimo pagrindus bei tapatybinius ryšius turi normatyvinį pobūdį, kuris lemia tam tikros tvarkos ir politikos poreikį, formuoja interesus, lūkesčius ir elgesį, todėl naratyvas sukuria politinių galimybių spektrą, kur vieni politiniai sprendimai yra priimtini, o kiti ne (Shenhav, 2006: 249-250). Tokiu būdu naratyvais yra grindžiami politiniai sprendimai, o tai įrodo išskirtinę naratyvų svarbą suprantant valstybės politinį elgesį. Šią idėją patvirtina išvados, jog valstybių saugumo ir strateginės kultūros, kurios ypač lemia konkrečius užsienio ir saugumo politikos pasirinkimus, yra didele dalimi paremtos valstybėse įsitvirtinisiais naratyvais. Politiniai sprendimai nesutampantys su egzistuojančiu naratyvu dažniausiai yra atmetami. Taigi, dėl šio normatyvinio naratyvo pobūdžio yra sunku suprasti valstybės politinius pasirinkimus jei nežinome pasakojimo, kuriuo remiami šie sprendimai (Katzenstein 1996; Wertsch 2000: 518; Patterson ir Monroe, 1998: 315-316; Subotić, 2016: 612-613; Subotić, 2013a: 308). Kita vertus, politiniai veikėjai gali keisti naratyvus norėdami pateisinti kintančius politinius sprendimus. Tokiu atveju pakitę politiniai sprendimai nulemia naratyvo kaitą - naratyvas yra reformuluojamas tam, kad sukurtų darną besikeičiančioje politinėje aplinkoje, nes planuojami politiniai sprendimai neatitinka šiuo metu nusistovėjusio naratyvo (Shenhav, 2006: 249-250).

Būtent naratyvo ir realios politikos ryšio aiškinimas yra siejamas su teorine idėja, jog naratyvai nėra visiškai stabilūs ir laikui bėgant gali kisti. Naratyvai yra socialiniai konstruktai, vadinasi jie gali būti ne tik kuriami, bet ir perkuriami. Poreikis keisti politinės tikrovės suvokimą per naratyvą kyla tada, kai būtina pateisinti politinių sprendimų pokyčius, nes kaip ir minėta – politiniai sprendimai turėtų derėti su vyraujančiu naratyvu. Veikėjai gali kurti naratyvus konkrečioms politikos tikslams arba gali performuoti esamus naratyvus pasikeitus politinei strategijai (Subotić, 2013a: 326; Andrews, 2014: 353; Malone et al., 2017: 2). Taigi, pastebima, kad naratyvus nagrinėjanti teorija pabrėžia tai, jog naratyvai yra reikšmingi politiniams sprendimams, bei tai, kad naratyvai yra kintantys – todėl ženkliai pakitę politikos sprendimai gali nurodyti, jog yra pokyčių ir vyraujančiame naratyve. Vadinasi, paskutiniu metu Serbijos priimti sprendimai intensyvinti bendradarbiavimą su NATO rodo galimybę, jog 1999 m. NATO intervencijos politiniame naratyve gali formuotis pastebimi pokyčiai, kurie pagal teorines idėjas - skatina politinių sprendimų kaitą arba siekia ją pateisinti.

Šio tyrimo teoriniam pagrindui yra itin svarbu tai kaip naratyvo kaitą santykyje su politikos pokyčiais aiškino Jelena Subotić. Ji teigia, jog naratyvų naudojimas yra strategišką ir selektyvus. Tai reiškia, kad besikeičianti nusistovėjusi politika ne visada reiškia radikaliai kintantį naratyvo turinį, greičiau tai yra susiję su strategišku ir selektyviu konkrečių naratyvo dalių stiprinimu ir silpninimu.

Kitais tariant, naratyvo naudojimas yra performuluojamas, kad galiausiai galėtų paremti pokytį politikoje. Naudodami rėminimą, darbotvarkės nustatymą ir diskursyvią praktiką, politiniai veikėjai suaktyvina tas naratyvo dalis, kurios pateisina politikos pokyčius ir deaktyvuoja tuos elementus, kurie nebetenkina politinių tikslų (Subotić, 2016: 614, 616). Atkreipiant dėmesį į tai, kad naratyvų formavimo procesas dažnai yra ilgas ir kompleksiškas, realu, kad ryškūs naratyvų turinio pokyčiai taip pat turėtų vykti kaip gana sudėtingi ilgojo laikotarpio procesai. Todėl trumpuoju laikotarpiu tikėtina, jog kintanti politika indikuoja ne paties naratyvo turinio pokyčius, bet nurodo naratyvo taikymo logikos kaitą. Tiesa, tokia naratyvo ir politinių sprendimų pokyčių aiškinimo logika pristatyta, kaip taikoma tuomet kai valstybė susiduria su kritiniais momentais, dėl kurių būtina išsaugoti savo ontologinį saugumą. Tačiau ontologinis saugumas apima ne tik valstybės egzistenciją, tačiau taip pat ir pastovią valstybės tapatybę, biografinį tęstinumą, idėjas, vertybes ir savivertę, kurių neatitinkantis elgesys gali paskatinti savivertės nuosmukį ir gėdą (Steele, 2005; Subotić, 2016: 614, 616; Ejdus, 2018: 884). Todėl realu, kad valstybei nebūtina atsidurti ypatingai kritinėse sąlygose, kad ji galėtų pajauti situaciją, kurioje jos elgesys gali nebeatitikti jos tapatybės ir idėjų, o tai paskatintų performuluoti savo naratyvo taikymo logiką. Naratyvo taikymo pokyčiui gali užtekti teigiamų paskatų ir numatomos naudos iš keičiamos politinės strategijos ar vizijos, o tam, kad ateityje numatomi politikos pokyčiai būtų nuoseklūs ir priimti auditorijos, politiniai veikėjai sąmoningai turėtų bandyti juos pateisinti per koreguojamą naratyvo taikymą. Taigi, naratyvo pokyčiai gali vykti ne tik jo turinyje, bet ir jo naudojimo pobūdyje.

Remiantis šiomis teorinėmis idėjomis apie naratyvų ir politikos santykį bei naratyvo kaitą, šiame darbe siekiama nustatyti esminius sudedamuosius ankstyvojo ir dabartinio Serbijos politinio naratyvo apie NATO intervenciją elementus ir jų turinį. Analizuojama, kaip laikui bėgant vystosi naratyvo elementų turinys bei naratyvo elementų taikymo logika. Tai atlikus yra pateikiamos išvados apie tai, koks yra Serbijos politinės realybės suvokimas šioje srityje ir kaip jis atsispindi aktyvėjančio bendradarbiavimo su NATO kontekste.

METODOLOGIJA

Martin Cortazzi teigė, jog atidžiai analizuodami tam tikros grupės kuriamo naratyvo turinį, jame esančias pagrindines temas, naratyvo stilių ir kontekstą, turime puikią galimybę suprasti ir įvertinti tai kaip ši grupė suvokia politinę realybę bei istoriją (Cortazzi, 2001: 384; Polkinghorne, 1995). Būtent todėl, orientacija į Serbijos politinio naratyvo turinį yra pasminga strategija siekiant įvertinti kaip Serbijos politiniame lygmenyje yra prisimenama ir suvokiama NATO intervencija bei kaip šis suvokimas dera su pastaraisiais Serbijos sprendimais vis aktyviau bendradarbiauti su NATO. Tiriant naratyvo turinį, reikia apimti ir suderinti teorijoje minimus naratyvo tyrimo procesus – duomenų rinkimą, duomenų analizę ir tiriamos patirties suvokimą (McAlpine, 2016: 35-36). Nuoseklus šių

procesų derinimas leidžia kruopščiai identifikuoti esminius naratyvo sudedamuosius elementus ir jų turinį.

Atsižvelgiant į akademinėje literatūroje pateikiamus politinio NATO intervencijos naratyvo apibendrinimus galima teigti, jog šiame Serbijos politiniame naratyve egzistuoja trys esminiai sudedamieji elementai – pasakojimas apie 1999 m. intervenciją kaip apie įvykį, pasakojimas apie NATO kaip apie veikėją bei pasakojimas apie Serbijos vaidmenį intervencijos kontekste. Šie elementai yra neatskiriami vienas nuo kito ir sudaro Serbijos intervencijos patirtį apimančio suvokimo visumą. Serbija yra tiesiogiai su intervencija susidūręs veikėjas, o NATO yra šią intervenciją iniciavęs ir įgyvendinęs subjektas, todėl siekiant kuo tiksliau įvertinti Serbijos politinį naratyvą apie 1999 m. NATO intervenciją negalima apsiriboti tik pačios intervencijos kaip įvykio suvokimu ir eliminuoti elementų apimančių Serbijos suvokimą apie intervenciją įvykdžiusią organizaciją bei pasakojimą apie savo vaidmenį intervencijos kontekste. Šiame darbe yra siekiama identifikuoti, kokiais bruožais pasižymi šių sudedamųjų politinio naratyvo elementų turinys bei įvertinti, kaip laikui bėgant kinta šių naratyvo elementų taikymo logika – t.y. ar ir kaip keičiasi pasakojimas ties kiekvienu iš elementų.

Tiriant politinį naratyvą svarbu nustatyti, kiek plačiai šis naratyvas yra pasklidęs tarp politinio elito (Langenbacher 2003:49–50), visgi, atsižvelgiant į tai, jog santykiai su NATO iš esmės priklauso užsienio bei gynybos ir saugumo politikos institucijų atsakomybei, šiame tyrime numatyta vertinti Serbijos prezidento, Serbijos Vyriausybės, Serbijos Užsienio reikalų ministerijos bei Serbijos Gynybos ministerijos kuriamą politinį naratyvą apie 1999 m. NATO intervenciją. Šios institucijos laikytinos labiausiai įsitraukusiomis į politinio naratyvo apie NATO intervenciją kūrimą dėl reikšmingo ir aktyvaus jų vaidmens Serbijos politinėje erdvėje bei pagrindinio vaidmens priimant sprendimus gynybos, saugumo ir užsienio politikoje. Dėl to šių institucijų darbotvarkėje istorinis kontekstas susijęs su NATO intervencija yra daug svarbesnis lyginant su kitomis institucijomis, kurios atsakingos tik už vidaus politikos klausimus. Vertinant politinį naratyvą esminis dėmesys skiriamas numatytų institucijų pagrindiniams atstovams – prezidentui¹, ministrui pirmininkui² bei užsienio reikalų³ ir gynybos⁴ ministrams. Taip pasirinkta dėl to, jog šie atstovai, turėdami reprezentacines ir vadovaujančias funkcijas bei išskirtinę reikšmę institucijose gali būti laikomi kaip pristatantys bendrą ir oficialų institucijos suvokimą. Tyrimu nebandoma įvertinti konkretaus kiekvienos institucijos skleidžiamo naratyvo, tačiau siekiama nustatyti bendrą visose institucijose nusistovėjusį politinį naratyvą ir jo pokyčius. Atsižvelgiant į Serbijos politinį kontekstą, naratyvų

¹ Priedas nr. 1: Į tyrimą įtraukti išrinkti ir laikinai pareigas ėję Serbijos Respublikos prezidentai (2000–2020 m.).

² Priedas nr. 2: Į tyrimą įtraukti Serbijos Respublikos ministrai pirmininkai (2000–2020 m.).

³ Priedas nr. 3: Į tyrimą įtraukti Serbijos Respublikos užsienio reikalų ministrai (2000–2020 m.).

⁴ Priedas nr. 4: Į tyrimą įtraukti Serbijos Respublikos gynybos ministrai (2000–2020 m.).

skirtumai tarp institucijų yra labai mažai tikėtini, tačiau jei skirtumai institucijų naratyvuose bus pastebėti tai bus pažymėta pristatant rezultatus.

Pirmoje tyrimo dalyje yra vertinamas nuo 2000 m. iki 2014 m. Serbijos politiniame lygmenyje įsitvirtinęs naratyvas. Šis laikotarpis apima ankstyvąjį politinio naratyvo kūrimo, vystymosi ir įsitvirtinimo tarp politinio elito etapą. Naratyvas pradamas vertinti nuo 2000 m., tai yra beveik pusė metų po intervencijos pabaigos. Taip pasirinkta dėl to, jog pirminiam naratyvo suformavimui reikėjo šiek tiek laiko ir akademiniai darbai tiriantys NATO intervencijos padarinius pradami intensyviau publikuoti būtent nuo 2000 m. pradžios. Pirmoje tyrimo dalyje naratyvas yra vertinamas iki 2014 m., nes šie metai pažymėjo penkioliktąsias intervencijos metines, po kurių pastebimas ir anksčiau aprašytas NATO bei Serbijos santykių intensyvėjimas. 2000-2014 m. laikotarpiu įsitvirtinęs politinis naratyvas vertinamas per nuoseklią antrinių šaltinių analizę - akademių tyrimų turinio sisteminimą. Toks metodas šiai tyrimo daliai pasirinktas dėl to, jog akademinėje literatūroje galima rasti jau atliktų apibendrinimų apie Serbijoje įsitvirtinusį NATO intervencijos politinį naratyvą. Sistemingai literatūros analizei akademiniai darbai atrinkti keliais žingsniais. Pirmiausiai, pasitelkiant ISI Thomson Reuters Web of Science bei Scopus akademių darbų bazes, atlikta paieška pasirinkus publikacijų periodą nuo 2000 m. iki 2020 m. ir įvedus raktinius žodžius „Serbia“ ir/arba „NATO“ bei pažymėjus socialinių mokslų, istorijos, tarptautinių santykių, sociologijos, antropologijos ir švietimo disciplinas. Tuomet paieškos rezultatai (1553 akademiniai darbai) buvo apžvelgti pagal darbo pavadinimą ir nurodytą santrauką, siekiant nustatyti, ar antrinis šaltinis apima NATO intervencijos vertinimo aiškinimą. Tokiu būdu buvo atrinkti 240 akademių darbų, kurių turinys kruopščiai nagrinėtas ieškant, teiginių bei išvadų apie būtent iki 2014 m. Serbijos politiniame lygmenyje įsivyravusį pasakojimą apie NATO intervenciją. Atlikus šiuos žingsnius nustatyta, jog tik nedidelė dalis šių darbų apima politinį NATO intervencijos naratyvą. Tokiu būdu buvo atrinkti, išanalizuoti ir susisteminti 24 straipsniai bei 15 skyrių įvairiose mokslinėse knygose⁵. Analizuojant atrinktus antrinius šaltinius siekta identifikuoti, kokiais bruožais pasižymi sudedamųjų politinio naratyvo apie NATO intervenciją elementų turinys. Verta pabrėžti, jog šis tyrimas neapima absoliučiai kiekvieno publikuoto darbo, kuris įtraukia šią temą, tačiau ši sisteminga antrinių šaltinių analizė leidžia užtikrinti, kad pagrindiniai naratyvo bruožai yra pastebėti. Susistemintas iki 2014 m. vyraujantis politinis naratyvas suteikia atspirties tašką tolesnei politinio naratyvo analizei ir galimybę įvertinti, ar pasakojimas ties kiekvienu iš politinio naratyvo sudedamųjų elementų keičiasi.

Antroje tyrimo dalyje yra analizuojamas nuo 2015 m. iki 2020 m. Serbijoje vyraujantis politinis naratyvas. Šis laikotarpis žymi naratyvo raidą nuo penkioliktųjų intervencijos metinių bei įtraukia metus, kuomet įvyko anksčiau aptarti Serbijos ir NATO bendradarbiavimo aktyvumo pokyčiai.

⁵ Priedas nr. 5: 2000-2014 m. politinio naratyvo analizei atrinktos literatūros sąrašas.

Tokios laikotarpio ribos padės nustatyti ne tik šiuo metu įsitvirtinusio politinio naratyvo apie NATO intervenciją turinį, tačiau taip pat leis pastebėti kaip šis naratyvas atrodo intensyvėjančio bendradarbiavimo su NATO kontekste. Šiame tyrimo laikotarpyje įsitvirtinęs politinis naratyvas vertinamas analizuojant žiniasklaidos šaltiniuose ir politinių institucijų internetinėse svetainėse publikuojamų numatytų politinių veikėjų pasisakymų bei komentarų turinį. Numatytų politinių veikėjų retorika šioje tyrimo dalyje yra laikoma esminiu ir bene geriausiai prieinamu politinio naratyvo atpažinimo šaltiniu, nes kalba yra viena stipriausių priemonių kurti naratyvams. Analizuojant politinių veikėjų pasisakymus siekiama suprasti ir įvertinti, kokį pasakojimą apie tris sudedamuosius politinio naratyvo elementus kuria politinis elitas. Todėl vertinant pasisakymus stebima, kokie apibūdinimai, požiūriai, metaforos, vaizdiniai, simboliai, emocijos ir reikšmės pasitelkiamos intervencijos patirties nupasakojimui, NATO kaip veikėjo apibūdinimui bei savo vaidmens pristatymui.

Taigi, nuo 2015 m. iki 2020 m., Serbijos prezidentų, ministrų pirmininkų, užsienio ir gynybos ministrų išsakytų pasisakymų bei komentarų, kuriuose minima NATO, yra ieškoma žiniasklaidos straipsniuose bei politinių institucijų interneto svetainėse pateikiamuose informaciniuose pranešimuose, todėl svarbu aiškiai pasirinkti naudojamus šaltinius. Žiniasklaidos straipsnių pirmiausiai ieškoma Balkanų regioną apimančioje žiniasklaidoje anglų kalba. Kaip esminis šaltinis yra pasirinktas portalas *balkaninsight.com*. Šis naujienų portalas pasirinktas dėl jo specifiškumo, orientacijos į turinį apie pereinamojo laikotarpio teisingumo ir susitaikymo procesus bei straipsniuose dažnai cituojamos politinių veikėjų retorikos. Kiti tyrimui pasirinkti žiniasklaidos šaltiniai yra du serbiškos žiniasklaidos portalai - *B92*⁶, kur informacija pateikiama anglų ir serbų kalbomis, bei portalas serbų kalba - *Politika*⁷. Šie portalai pasirinkti dėl jų lyderiaujančios pozicijos Serbijoje bei turinio, kuris ypač orientuotas į Serbijos vidaus ir tarptautinę politiką. Politinių institucijų informaciniai pranešimai atrenkami iš numatytų politinių institucijų internetinių svetainių (Prezidento institucija - <https://www.predsednik.rs>; Serbijos vyriausybė - <https://www.srbija.gov.rs/>; Užsienio reikalų ministerija - <http://www.mfa.gov.rs>; Gynybos ministerija - <http://www.mod.gov.rs>).

Šiai naratyvo analizės daliai reikalingi žiniasklaidos straipsniai ir institucijų informaciniai pranešimai numatytuose šaltiniuose atrinkti remiantis keliais kriterijais – pirmiausia, ypač didelis dėmesys yra skiriamas aukščiausių Serbijos politinių pareigūnų pasisakymams NATO intervencijos metinių minėjimuose, nes intervencijos įvykiai Serbijos istorijoje yra išskirtinai jautrus laikotarpis, todėl intervencijos minėjimai kasmet suaktyvina prisiminimus ir atmintį, o jų išraiška per kalbą tampa politinio naratyvo atpažinimo šaltiniu. Todėl dalis žiniasklaidos straipsnių ir institucijų informacinių pranešimų numatytuose šaltiniuose atrinkti atsižvelgiant į tai, ar jie aprašo intervencijos metinių

⁶ <https://www.b92.net/>

⁷ <http://www.politika.rs/sr>

minėjimų renginius Serbijoje ir cituoja politikų pasisakymus šių minėjimų metu (minėjimai kasmet vyksta kovo - birželio mėnesiais). Tačiau, be viso to, tyrimui taip pat ieškoma ir kitų politinėje erdvėje išsakytų komentarų, kuriuose politikai mini NATO ir kalba apie bendradarbiavimą su šia organizacija. Dėl to, numatytuose šaltiniuose yra nuosekliai stebimi 2015-2020 m. Serbijos gynybos ir užsienio politikos įvykiai bei bendradarbiavimo su NATO momentai, kurių metu išsakyti komentarai padės dar geriau įvertinti Serbijos santykį su aljansu ir politinį intervencijos įvykių suvokimą. Taigi, kita dalis tyrimui reikalingų žiniasklaidos straipsnių ir institucijų informacinių pranešimų numatytuose šaltiniuose atrinkti nuosekliai peržiūrint šiose šaltiniuose nuo 2015 m. iki 2020 m. publikuotus tekstus, juose ieškant raktažodžių – *NATO* ir *Serbija* ir/arba *bendradarbiavimas* ir/arba *partnerystė* ir/arba *santykiai* ir/arba *dialogas* ir/arba *narystė* ir/arba *sutartis* ir/arba *susitikimas* ir/arba *vizitas* ir/arba *pasitarimas*, ir/arba *pratybos* ir/arba *mokymai* ir/arba *Kosovas* ir/arba *KFOR* ir/arba *gynyba* ir/arba *saugumas*. Raktiniai žodžiai padeda užtikrinti, kad atrenkami tekstai aprašo įvykius susijusius su Serbijos ir NATO santykiais, bei kartu vystoma gynybos ir užsienio politika. Galutinis kriterijus lemiantis šių tekstų atranką yra juose cituojami numatytų politinių veikėjų pasisakymai, kuriuose jie aiškiai mini NATO.

Tokiu būdu naratyvo analizės daliai nuo 2015 m. iki 2020 m. iš viso yra atrinkti ir analizuoti 73 žiniasklaidos straipsniai bei 118 informacinių pranešimų iš numatytų institucijų interneto svetainių⁸. Atrinktuose šaltiniuose yra vertinama, kokias reikšmes perteikia šių tekstų turinyje cituojami politikų pasisakymai ir komentarai. Atliekant šią politikų pasisakymų turinio analizę siekiama, nustatyti, koks yra politinio naratyvo apie NATO intervenciją turinys ties kiekvienu iš jo sudedamųjų elementų. Abiejuose tyrimo laikotarpiuose įvertintinus naratyvo elementų turinį ir jų bruožus galiausiai abiejų laikotarpių naratyvai yra palyginami, o taip pat įvertinama, kokią reikšmę jie turi intensyvėjančių Serbijos santykių su NATO kontekste.

Lentelė 1: Trumpas metodologijos apibendrinimas

Politinio naratyvo sudedamieji elementai	<ul style="list-style-type: none"> • Pasakojimas apie 1999 m. intervenciją kaip apie įvykį. • Pasakojimas apie NATO kaip apie veikėją. • Pasakojimas apie Serbijos vaidmenį intervencijos kontekste.
Politinį naratyvą kuriantys ir tiriami veikėjai	<ul style="list-style-type: none"> • Serbijos Prezidentai. • Serbijos ministrai pirmininkai. • Serbijos Užsienio reikalų ministrai. • Serbijos Gynybos ministrai.

⁸ Priedas nr. 6: 2015-2020 m. politinio naratyvo analizei atrinktų žiniasklaidos straipsnių ir institucijų interneto svetainėse publikuotų pranešimų sąrašas

<p>Pirmasis laikotarpis - nuo 2000 m. iki 2014 m. (pagrindinis naratyvo vystymosi periodas iki penkioliktųjų intervencijos metų)</p>	<p>Siekis – identifikuoti šiame laikotarpyje dominavusį politinį naratyvą, išskiriant jį sudarančių elementų (intervencijos įvykių suvokimas, suvokimas apie NATO, Serbijos vaidmens suvokimas) turinį. Be to, siekiama aptarti ir dominuojančiam naratyvui prieštaraujantį pasakojimą.</p> <p>Metodas - sisteminga antrinių šaltinių analizė.</p>
<p>Antrasis laikotarpis - nuo 2015 m. iki 2020 m. (periodas įtraukiantis esminius, pokyčius Serbijos ir NATO bendradarbiavime)</p>	<p>Siekis – orientuojantis į tris sudedamuosius politinio naratyvo apie NATO intervenciją elementus (intervencijos įvykių suvokimas, suvokimas apie NATO, Serbijos vaidmens suvokimas) išanalizuoti politinių veikėjų pasisakymus bei komentarus ir įvertinti politinio naratyvo turinį šiuo laikotarpiu. Taip pat siekiama apžvelgti ir dominuojančiam naratyvui prieštaraujantį pasakojimą.</p> <p>Metodas – žiniasklaidos šaltiniuose ir politinių institucijų internetinėse svetainėse publikuojamų numatytų politinių veikėjų pasisakymų bei komentarų turinio analizė.</p>
<p>Antrinių šaltinių atrankos kriterijai (pirmai analizės daliai)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Pasitelkiant ISI Thomson Reuters Web of Science bei Scopus akademinį darbų bazes atlikta paieška jose pasirinkus publikacijų periodą nuo 2000 m. iki 2020 m. ir įvedus raktinius žodžius „Serbia“ ir/arba „NATO“ bei pažymėjus socialinių mokslų, istorijos, tarptautinių santykių, sociologijos, antropologijos ir švietimo disciplinas. • Paieškos rezultatai (1553 akademiniai darbai) pirmiausiai apžvelgti pagal darbo pavadinimą ir nurodytą santrauką, nustatant, ar tyrimas apima NATO intervencijos vertinimo aiškinimą. • Atrinktų 240 akademinį darbų turinys kruopščiai nagrinėtas ieškant, teiginių bei išvadų apie, būtent, iki 2014 m. Serbijos politiniame lygmenyje įsivyravusį naratyvą apie NATO ir jos intervenciją. • Identifikuojamas galutinis sisteminamos literatūros sąrašas - 24 straipsniai bei 15 skyrių įvairiose mokslinėse knygose.
<p>Žiniasklaidos straipsnių ir institucijų publikuojamų informacinių pranešimų atrankos</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Šaltiniai - Balkaninsight.com; B92 - https://www.b92.net/; Politika - http://www.politika.rs/sr/; Prezidento institucija - https://www.predsednik.rs/; Serbijos vyriausybė - https://www.srbija.gov.rs/; Užsienio reikalų ministerija - http://www.mfa.gov.rs/; Gynybos ministerija – http://www.mod.gov.rs

kriterijai (antrai analizės daliai)	<p>Nuosekliai apžvelgus numatytą šaltinių turinį nuo 2015 m. iki 2020 m. atrenkami tekstai, kurie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aprašo Serbijoje įvykusias intervencijos metinių minėjimų ceremonijas. • Aprašo įvykius susijusius su Serbijos gynybos ir užsienio politikos įgyvendinimu, Serbijos ir NATO santykiais (raktažodžiai šių tekstų atrankai - <i>NATO ir Serbija ir/arba bendradarbiavimas ir/arba partnerystė ir/arba santykiai ir/arba dialogas ir/arba narystė ir/arba sutartis ir/arba susitikimas ir/arba vizitas ir/arba pasitarimas, ir/arba pratybos ir/arba mokymai ir/arba Kosovas ir/arba KFOR ir/arba gynyba ir/arba saugumas.</i>) • Atrinktuose tekstuose cituojami politinių veikėjų pasisakymai, kuriuose yra minima NATO. <p>Atrinkti ir analizuoti 73 žiniasklaidos straipsniai bei 118 informacinių pranešimų.</p>
-------------------------------------	---

1. POLITINIS NATO INTERVENCIJOS NARATYVAS 2000-2014 METAIS

Nuosekliai išanalizavus šiai tyrimo daliai atrinktus 24 straipsnius bei 15 knygų skyrių pirmiausia galima pastebėti, jog ne visi šie darbai vienodai giliai nagrinėja politinį NATO intervencijos naratyvą Serbijoje. Dauguma atrinktų darbų gana trumpai aptaria vyraujančio naratyvo bruožus, tik nedidelė dalis akademinų tekstų giliau nagrinėja naratyve nusistovėjusius akcentus. Iš atrinktos ir nagrinėtos literatūros galima išskirti tokius autorius kaip Jelena Subotić, Filip Ejđus, Marija Mandić ir Lea David, kurie NATO intervencijos politinį naratyvą nagrinėjo pastebimai plačiau.

Įsigilinus ir susisteminius atrinktus akademinus darbus nuspręsta nuo 2000 m. iki 2014 m. Serbijoje įsitvirtinusio politinio naratyvo apie NATO intervenciją sudedamuosius elementus įvardinti pagal tai, kokį pasakojimą pristato šių elementų turinys:

1. NATO intervencija tai prieš Serbiją įvykdyta neteisėta ir žiauri agresija;
2. NATO yra priešiška, agresyvi ir už karo nusikaltimus atsakinga didžioji galia;
3. Serbija yra nekalta NATO agresijos auka, besigynusi eiliniame susidūrimo su priešiška užsienio galia.

Serbijos politinio naratyvo apie NATO intervenciją sudedamųjų elementų turinys apibendrintai pasakoja istoriją, jog NATO intervencija tai prieš Serbiją įvykdytas agresijos aktas, o pati Serbija yra šios agresijos auka besigynusi nuo daug galingesnio užsienio agresoriaus. Visi trys naratyvo

elementai tarpusavyje yra glaudžiai susiję ir akademinuose tekstuose, kurie pasakoja apie politinį NATO intervencijos suvokimą, yra pristatomi bendrai, nes būtent jie kartu sudaro pilną pasakojimą apie intervencijos vertinimą. Šiuos elementus identifikuojančių akademinų darbų gausa ir tai, jog toks politinio naratyvo elementų turinys pastebimas tekstuose publikuotuose po 2014 m. leidžia suprasti, kad tai yra nusistovėję Serbijos politinio naratyvo apie NATO intervenciją dėmenys.

Pirmasis politinio naratyvo elementas pristato pačios NATO intervencijos kaip įvykio suvokimą. Tarp politinio elito *NATO intervencija suprantama kaip prieš Serbiją įvykdyta neteisėta ir žiauri agresija*. Intervencija suprantama kaip žiaurus, netikslus ir neteisėtas užpuolimas, kuris nusinešė daug civilių aukų bei sukėlė sunkiai pakeliamą materialinę žalą. Bene esminis šio elemento bruožas yra jau nuo pat intervencijos pradžios susiformavęs politinis nusistatymas NATO intervenciją įvardinti agresijos aktu. **Agresija Serbijos politiniame lygmenyje suprantama kaip neteisėtas Serbijos užpuolimas**, todėl, kol NATO savo įsitraukimą į konfliktą Jugoslavijoje 1999 m. vadino „operacija“, „humanitarine intervencija“ ar „ribotų oro atakų kampanija“, visgi Serbijoje tokie apibūdinimai neatrodė atitinkantys tiesos. Turint įsitikinimą, jog NATO puolė be pagrįstos priežasties ir pabrėžiant, jog kampanija vyko be Saugumo Tarybos įgaliojimo naudoti jėgą, Serbijoje per propagandą įtvirtinta NATO intervenciją laikyti „nusikalstama agresija“, kurią pasak serbų suplanavo ir negailestingai įvykdė save demokratijos pasiuntiniais pristatantys NATO ir JAV lyderiai (Bugarski, 2000: 138-139; Savić, 2010: 87).

Serbijos politinėje erdvėje pastebimi emociškai užkrauti teiginiai ir polinkis intervenciją vadinti agresija siejasi su Serbijoje propaguojamu suvokimu apie išskirtinį NATO intervencijos **žiaurumą**. Suvokimas apie intervencijos žiaurumą atsiskleidžia per politiniame lygmenyje akcentuojamą faktą, jog intervencijos metu nukentėjo daug civilių. Serbijos pateikiama oficiali intervencijos aukų statistika ženkliai skiriasi nuo tos, kurią pristato NATO ar nevyriausybinės organizacijos, o tai gali reikšti, jog Serbijos politinis elitas vardan galimybės sustiprinti suvokimą apie intervencijos žiaurumą ir agresyvumą sutinka manipuliuoti statistikos duomenimis. Štai Serbijos Švietimo ministerijos patvirtintuose istorijos vadovėliuose teigiama, kad intervencijos metu dėl NATO veiksmų žuvo nuo 1 200 iki 2 500 civilių, tuo tarpu Human Rights Watch savo tyrimo metu nustatė, kad NATO veiksmai gali būti siejami su nuo 489 iki 528 žuvusių civilių (Shkëlzen, 2020 : 72, 75). NATO intervencijos laikymas žiauria taip pat pastebimas ir per politikų pabrėžiamą momentą, jog Serbija buvo agresyviai užpulta pačios galingiausios karinės galios, kurios pajėgumai yra nepalyginamai didesni (Bugarski, 2000: 138-139). Galių disbalansas stiprina požiūrį apie įvykių agresyvumą.

Civilių ir Serbijos karių aukos bei susidūrimas su daug stipresnėmis NATO pajėgomis per penkioliktąsias intervencijos metines 2014 m. buvo itin pabrėžtas prezidento Tomislav Nikolić, jis teigė, „nesitikėkite, kad pamiršiu kas įvyko per septyniasdešimt aštuonias dienas ir naktis nuo kovo 24 d. iki birželio 9 d. prieš Serbiją įvykdytoje agresijoje [...]“. Visus tuos metus mes skaičiavome

aukas, žuvusias dėl daug stipresnio veikėjo politinių tikslų siekio“. Tuo metu ministras pirmininkas Ivica Dačić akcentuodamas NATO veiksmus – „NATO į mus nutaikė 21 000 tonų sprogmenų, o 150 lėktuvų iššovė 1 300 sparnuotųjų raketų ir apie 2 900 bombų“ – teigė: „neatsiejama mūsų ateities dalis yra mūsų praeities atminimas. Ši diena skirta tam, kad niekada nepamirštume“ (Mandić, 2016: 475-476). Tiksliai apibūdinant NATO veiksmus bandoma sustiprinti suvokimą apie daug stipresnio veikėjo agresyvų, neteisėtą ir žiaurų elgesį prieš Serbiją, o taip įgalinamas ir intervencijos prilyginimas agresijai.

Be viso to, Serbijoje, siekiant sustiprinti suvokimą apie intervencijos žiaurumą, o ypač apie jos **netikslumą** nuolat atkreipiamas dėmesys į NATO klaidas ir primenama, kad Serbijos patirta materialinė žala neapsiriboja karine infrastruktūra į kurią NATO deklaravo taikiusi. Politikai ypač pabrėžia tai, kokią žalą patyrė civilinės paskirties infrastruktūra. Lawrence Freedman pastebi, jog Serbijoje stengtasi sukurti įspūdį, kad intervencijos žala karinei infrastruktūrai buvo daug mažesnė nei, kad nurodo NATO, o tuo pačiu akcentuota, jog buvo smarkiai apgadinti arba sunaikinti civilinės paskirties objektai, tokie kaip tiltai, geležinkelio stotys, gamyklos, oro uostai, kuro gamyklos ir saugyklos ar televizijos siųstuvai (Freedman, 2000: 335-357; Bugarski, 2000: 138).

Taigi, tokie aspektai, kurie intervenciją prilygina agresijai bei užpuolimui, pabrėžia intervencijos žiaurumą, neteisėtumą ir netikslumą bei akcentuoja civilių aukas ir intervencijos sukeltą materialią žalą, pastebėti kaip sudarantys politinio intervencijos kaip įvykio vertinimo pagrindą. Analizuojant akademinis darbus nenustatyta, kad tiriamu laikotarpiu polinkis intervenciją laikyti žiauria ir neteisėta agresija tarp politinio elito būtų pastebimai silpnėjęs, vietoj to nustatyta, kad šios nuostatos buvo ypač giliai įsitvirtinusios ir vieningai praktikuojamos politinėje erdvėje. Tokias išvadas patvirtina ir Marija Mandić, kuri 2016 m. savo straipsnyje pristatė nuo 2000 m. iki 2014 m. Serbijoje vykusią NATO intervencijos metinių minėjimų analizės rezultatus. Autorė pabrėžė, kad analizuotuose minėjimuose politinių veikėjų retorika skatino naratyvą, jog Serbija yra nekalta ir didvyriška neteisėtos NATO agresijos auka (Mandić, 2016: 463-464). Mandić analizė patvirtina, kad polinkis intervenciją laikyti neteisėta ir žiauria agresija politiniame naratyve visu vertinamu laikotarpiu buvo stabilus ir plačiai pasklidęs tarp politinio elito.

Antrasis politinio naratyvo elementas pristato Serbijos politinio elito suvokimą, jog pati **NATO yra priešiška, agresyvi ir už karo nusikaltimus atsakinga didžioji galia**. Suvokimas apie NATO tarp Serbijos politinio elito pasižymi keliais bruožais - organizacija laikoma agresoriumi, akcentuojamas aljanso kaip priešiškos didžiosios galios vaidmuo bei pabrėžiama NATO atsakomybė už nusikaltimus prieš Serbiją.

Polinkis NATO laikyti **agresoriumi** susiformavo iškart po intervencijos, kai Serbijos visuomenėje ir tarp politikų buvo pastebimos stiprios antivakarietiškos nuotaikos bei kaltinimai dėl veiksmų prieš Serbiją 1999 m.. Neigiamą požiūrį į NATO įrodo nusistovėjusios politikų nuostatos

NATO ir JAV lyderius laikyti bei įvardinti „karo nusikaltėliais“, „barbarais“, „profesionaliais žudikais“ ar net „nacistinio stiliaus sadistais“ (Bugarski, 2000: 138-139; Savić, 2010: 87). Politikų pasisakymų pavyzdžiai, tokie kaip 2003-2004 m. ministro pirmininko pareigas ėjusio Zoran Živković teiginys, jog „yra trys dalykai, kurių Serbija negali pakęsti – nepriklausomo Kosovo, NATO ir JAV“ (Gallagher, 2005: 118, 123) parodo, jog po Milošević nuoskaudos dėl intervencijos ir neigiamas požiūris į NATO tęsėsi. NATO laikymas agresoriumi, labai susijęs su tuo, kad, Serbijos politikai NATO įsitraukimą į konfliktus Jugoslavijoje aiškino kaip NATO ir JAV geopolitinio dominavimo bei ekonominių interesų siekį ir norą suskaldyti Balkanus į bejėges valstybes (Bieber, 2003: 325). Tačiau tai taip pat parodo, jog NATO Serbijoje suvokiama ne tik kaip agresorė, bet ir kaip **priešiška didžioji galia**. NATO rodoma, kaip nepaisanti Serbijos interesų ir žiauriais būdais siekianti politinių tikslų, įtakos bei galios regione. Politiniame lygmenyje neigiamas NATO vertinimas ir agresoriaus etiketės suteikimas ypač suintensyvėjo apie 2007-2008 m. prieš Kosovui paskelbiant nepriklausomybę. Kadangi Kosovas pagal ilgamečius nacionalinius mitus ir puoselėjamą politinį naratyvą yra neatsiejama Serbijos ir jos identiteto ištakų dalis, po intervencijos Serbijos politikų tarpe vakarai buvo laikomi pavogę Serbijos laisvės, pasipriešinimo, patriotizmo, tautinės egzistencijos ir didvyriškumo simbolį (David, 2014: 479). Politiniame lygmenyje, JAV ir NATO kaltinti už „atimtą šventąją žemę“ ir „Serbijos širdį“ (Bakić, Pudar, 2009: 125; Judah, 2009: 334; Subotić, 2011: 325). Būtent, Kosovo atsiskyrimas Serbijoje sustiprino požiūrį, jog NATO yra priešiška ir agresyvi didžioji galia. Serbija savo suvokimą apie NATO aiškiai pademonstravo ir 2007 m. kai paskelbė šalies karinio neutralumo deklaraciją, kurią tuometinis premjeras Vojislav Koštunica apibūdino kaip pasipriešinimą NATO ir Kosovo nepriklausomybei. Serbijos karinio neutralumo pasirinkimas yra kylantis iš NATO intervencijos traumos ir skirtas apsaugoti šalies suverenumą, vientisumą ir nepriklausomybę. Politikų pasisakymai patvirtina, jog pasirinkimas yra glaudžiai susijęs su NATO intervencijos nuoskaudomis ir yra užpildytas neigiamu NATO aljanso vertinimu – V. Koštunica viešai yra klausęs – „kaip įmanoma, kad Serbija galėtų prisijungti prie karinio aljanso, kuris pirmiausiai mus bombardavo, po to įvedė karines pajėgas į Kosovą, o galiausiai apeinat Saugumo tarybą ir ignoruojant Jungtines tautas pripažino vienašališkai paskelbtą gyvybiškai svarbios mūsų valstybės dalies nepriklausomybę?“ (Savić, 2010: 87-88; Ejodus, 2014: 43, 49-50; Stojković, Glišić, 2020: 588; Mandić: 2016: 642).

Maždaug iki 2010 m. intervencijos metinių minėjimuose politikai buvo linkę vaizduoti NATO kaip ypač negailestingą agresorių, kurio tikslas - užimti istorinę Serbijos teritoriją (Mandić, 2016: 463-464). Visgi, šis ankstyvasis politinių veikėjų polinkis skatinti naratyvą, jog NATO yra agresyvus veikėjas žiauriai pasielgęs su Serbija, laikui bėgant vis pasirodydavo, tačiau prarado intensyvumą politinėje erdvėje (Ejodus, 2014: 54; Mandić, 2016: 480). Mandić pastebėjo, jog iki 2014 m. intervencijos metinių minėjimuose priešiški sentimentai nukreipti į NATO kaip į veikėją silpnėjo. Vietoj aiškaus NATO įvardijimo agresoriumi, pastebima, kad politikai ypač penkioliktųjų

intervencijos metinių minėjime buvo linkę atlaižiau žiūrėti į pačią NATO ir skatino suvokimą „atleisti, bet niekada nepamiršti“ (Mandić, 2016: 480).

Politinio naratyvo elementas apie NATO suvokimą taip pat pasižymi Serbijos politinėje erdvėje išreikšta pozicija, jog **NATO yra atsakinga ir kalta už karo nusikaltimus prieš Serbiją, todėl privalo būti nubausta**. Tiesa, tiriamu laikotarpiu šis elemento aspektas, kaip ir priešiškas nusistatymas prieš NATO, silpnėjo. Teiginiai, jog NATO privalo atsakyti už nusikaltimus, yra labiausiai sietini su S. Milošević valdymo periodu, todėl ir buvo labiau pastebimi ankstyvuojant laikotarpiu iškart po intervencijos. Intervencijai pasibaigus Milošević atmesdamas jam priskiriamus kaltinimus aktyviai skleidė poziciją, jog būtent NATO yra pagrindinė etninio valymo, masinių žudynių, pabėgėlių srautų ir turto sunaikinimo kaltininkė. Tarp politinio elito egzistavo nuostatos, jog NATO buvo nusitaikiusi ne tik į Milošević režimą, bet ir į Serbijos žmones (Armatta, 2012: 33; Stahl, 2013: 14; Loytomaki, 2014: 33). Politinis elitas, o ypač Milošević išreiškė norą, kad NATO veiksmai būtų tiriami Tarptautiniame baudžiamajame tribunole buvusiai Jugoslavijai (TBTBJ), tačiau viešas tribunolo sprendimas nepradėti tyrimo dėl NATO kampanijos ar įvykių, įvykusių intervencijos metu, sulaukė stipraus Serbijos politikų ir visuomenės pasipriešinimo (Aptel, 2011: 176). Politikai nesutiko su tribunolo pateiktomis išvadomis, kad NATO intervencijos priežastys buvo išskirtinai humanitarinės, o dėl NATO veiksmų žuvę civiliai ir apgadinti civiliniai taikiniai buvo ne intervencijos tikslas, o netiesioginė kampanijos žala (Osland, 2005: 238; Bonafè, 2009: 3, 115).

Tiesa, reikalavimai atsakyti už karo nusikaltimus politinėje erdvėje po Milošević retėjo ir nebebuvo taip nuosekliai bei aktyviai skleidžiami. Todėl galima manyti, kad ši elemento apie NATO suvokimą nuostata silpnėjo. Tiriamo laikotarpio pabaigoje nuostata, kad NATO turi atsakyti už nusikaltimus galima sakyti virto nuoskauda, kad tai neįvyko. 2014 m., penkioliktųjų intervencijos metinių minėjime prezidentas T. Nikolić išreiškė nusivylimą, kad NATO liko nenubausti už prieš Serbiją atliktus nusikaltimus. Prezidentas teigė, kad „mums būtų daug lengviau, jei kartu su tūkstančiais nekaltų aukų pavardžių mes taip pat žinotume bent vieną, kuris buvo nubaustas už atakų iniciavimą ir įvykdymą [...]“. Prezidentas intervenciją vertindamas kaip neteisėtą veiksmą prieš visą žmoniją, taip pat teigė, kad dauguma serbų tikriausiai niekada neatleis ir nepamirš to kas įvyko, tačiau dalis galėtų atleisti jei NATO sugebėtų nuoširdžiai atsiprašyti (Mandić, 2016: 475, 477). Iš Nikolić kalbos atrodo, kad poreikis nubausti NATO už nusikaltimus virto raginimu atsiprašyti.

Taigi, pagrindiniai politinio naratyvo elemento apie NATO suvokimą bruožai yra - NATO laikymas agresoriumi, priešiška didžiąja galia ir aljanso kaltinimas už nusikaltimus prieš Serbiją. Tiesa, politiniame lygmenyje NATO laikymas agresoriumi ir priešiška didžiąja galia buvo daug stipresni iškart po intervencijos Milošević valdymo laikotarpiu, tačiau link 2014 m. prarado savo intensyvumą. Nors tarp Serbijos politikų priešiškos nuostatos apie NATO agresyvumą ir priešiškumą

silpnėjo, NATO kaip veikėjo suvokimas tiriamu laikotarpiu netapo itin pozityvus, nes suvokimas apie NATO kaltę ir atsakomybę išliko.

Galiausiai, antrinių šaltinių analizės metu identifikuota, jog trečiojo politinio naratyvo elemento, apimančio Serbijos vaidmens vertinimą, turinys nurodo politiniame lygmenyje aptinkamą suvokimą, kad *Serbija yra nekalta NATO agresijos auka, besigynusi eiliniame susidūrimo su priešiška užsienio galia*. Toks suvokimas turi ištakas Serbijos nacionaliniuose bei tapatybiniuose mituose ir ypač atsiskleidžia per Kosovo praradimo traumą, pabrėžiamą nuolatinę užsienio galių skriaudą, Serbijos gynybinės pozicijos akcentavimą bei griežtą savo kaltės neigimą.

Akivaizdu, kad Serbijos politiniame lygmenyje **savęs kaip aukos suvokimą** sustiprina anksčiau minėti pačios intervencijos vertinimo aspektai, tokie kaip jos agresyvumas, neteisėtumas, netikslumas, destruktivumas bei aukų skaičius. Kita vertus, savęs laikymas pagrindine intervencijos auka Serbijoje stipriai sietinas su nacionaliniais, tapatybiniais mitais, pasakojančiais apie istorijoje susiklosčiusias Serbiją sutraumavusias patirtis, priespaudą, smurtą, bei išnaudojimą, kas paskatina ir tolesnę istorijos trajektoriją bei kitus įvykius suvokti per viktimizacijos ir nuoskaudų prizmę. Kuomet naujų įvykių sąlygos primena apie istorinę patirtį Serbijos politikai ir visuomenė paskatinami per tą pačią viktimizacijos schemą žiūrėti iš naujo (Bar-Tal et al, 2009: 237-238). Gilias ir tapatybėje nusistovėjusias priežastis save santykiyje su NATO suprasti kaip auką aiškina Serbijos nacionalinė mitologija ir akademikų dažniausiai pabrėžiamas Kosovo mūšio mitas, kuriuo stipriai paremtas suvokimas apie istorinę Serbų viktimizaciją bei nuolatinę kovą su išoriniais priešais (Freedman, 2000: 357; Judah, 2009; Mandić, 2008: 29; Subotić, 2013a: 309; Subotić, 2016: 618). Kosovo mitas, apimantis didvyrišką Serbijos pasiaukojimą, išdavystę kaip negarbingą poelgį ir Serbijos kaip išrinktosios tautos idėją, reiškia, kad nors serbai kentė turkų ar kęs kitų jėgų priespaudą bei smurtą, valstybė visuomet liks morališkai pranašesnė už visus priešus, kuriems atkeršys atgavusi savo didybę (Mandić, 2008: 29-30; Davenport, 2015: 176; Subotić, 2016: 618). S. Milošević, rėmėsi šia mitologija aiškindamas, kad NATO agresija yra dar vienas įrodymas, jog Serbija yra nuolatinės istorinės diskriminacijos ir smurto auka (Morus, 2007: 3; Mandić, 2008: 29-30; Bar-Tal et al, 2009: 237; Finney, 2010: 353-354; David, 2014: 473, 475).

Tiesa, intervencijos atveju aukos vaidmenį tarp politikų ypač iššaukė principinę svarbą turinčio **Kosovo praradimas**. Vienas iš NATO intervencijos rezultatų buvo pagal Jungtinių Tautų rezoliuciją 1244 įvykęs *de facto* Kosovo atskyrimas nuo tuometinės Jugoslavijos režimo. Kosovas nuo 1999 m. tapo Jungtinių tautų prižiūrima ir administruojama teritorija, kuri 2008 m. vienašališkai paskelbė nepriklausomybę. Po intervencijos ši patirtis Serbijai reiškė absoliutų pralaimėjimą ir pažeminimą, todėl Serbijos politinėje erdvėje nebeliko abejonių, kad būtent Serbija labiausiai nukentėjo nuo NATO intervencijos (Subotić, 2016: 620-621; Grillot, Cruise, D'erman, 2010: 71). Florian Bieber teigia, kad Kosovo praradimas Serbijai buvo nepalyginamai skaudesnis nei kad kiti Jugoslavijos karų

padariniai, kaip pavyzdžiui priverstinis serbų perkėlimas iš Kroatijos (Bieber, 2003: 322-323). Aukos vaidmuo per Kosovo praradimo aspektą pabrėžtas 2008 m. kai premjeras V. Koštunica teigė, kad „žiauri agresija, prasidėjusi 1999 m. kovo 24 dieną savo tikrąjį veidą parodė 2008 vasario 17 d.“ kuomet Kosovas paskelbė nepriklausomybę (Ejdus: 2018: 899). Panašios pozicijos 2014 m. laikėsi ir ministras pirmininkas I. Dačić, kuris tikino, kad NATO intervencija buvo neteisėta ir priešiška Serbijos egzistencijai, jis teigė, jog „įvykiai, įvykę po NATO agresijos, buvo suprojektuoti sugriauti Serbijos teritorinį vientisumą ir suverenitetą“ (Mandić, 2016: 476-477, 479). Taigi, NATO intervencija matoma kaip ištakos galutiniam Kosovo atsiskyrimui, o Kosovo praradimas iš esmės turėjo didelę įtaką Serbijos ontologinio saugumo silpnėjimui, todėl tai ir palaiko politinę praktiką save laikyti didžiausia NATO intervencijos auka.

Politinis suvokimas apie Serbiją kaip NATO intervencijos auką palaikomas per Serbijos patirties sugretinimą su nuolatine ir istorine Serbijos skriauda. Šis bruožas yra susijęs su ryškiu Serbijos hegemoninio naratyvo dėmeniu apie kovą prieš daug stipresnius išorės priešus, norinčius pavergti ar sunaikinti Serbiją. Kovoje prieš išorės galias Serbija vaizduojama kaip nekalta, skriaudžiama, dorai dėl išlikimo kovojanti ir besiginanti, negarbingų didžiųjų galių prislėgta auka (Subotić, 2013a: 309; Pawelec, Grimm, 2014: 1295; Subotić: 2016: 617; Subotić: 2016a: 125-126). NATO intervencija sustiprino Serbijos politikų tikėjimą, **kad šalis yra tęstinės didžiųjų galių suprojektuotos neteisybės auka** (Subotić, 2013a: 319-311; Subotić, 2013: 269; Subotić, 2016: 619). Politinis NATO intervencijos naratyvas formuoja požiūrį, jog intervencija yra serbų pasipriešinimo prieš galingą NATO aljansą pavyzdys. Kovos su didžiosiomis galiomis elementas NATO intervencijos politiniame naratyve pirmiausiai buvo formuotas ir skleistas S. Milošević. Pirmųjų NATO intervencijos metinių metu 2000 m. birželio 21 d. Milošević Belgrade atidengė NATO intervencijos aukas pagerbiantį paminklą „Amžinoji liepsna“, kurio estetinė ir simbolinė pusė pasak Christine Lavrence nurodo, kad tuometinis režimas Serbijos pasipriešinimą NATO prilygino Jugoslavijos pasipriešinimui galingam nacistiniam režimui (Lavrence, 2007: 442-443). Simbolinės paralelės į ankstesnes kovas su užsienio galiomis įrodo, jog NATO intervencija laikoma istorinės kovos su išorės veikėjais momentu, kuriame Serbija ir vėl lieka labiausiai nukentėjusi. Intervencijos aukoms skirta monumento tekste Milošević režimas tautos vardu teigia: „Ši amžina liepsna dega kaip priminimas apie karą, kurį 19 NATO valstybių vykdė prieš Serbiją nuo 1999 m. kovo 24 d. iki birželio 10 d. Tegul liepsna dega kaip priminimas apie didvyrišką serbų pasipriešinimą, kuriame dalyvavo visa tauta. [...] Kad būti laisvam, reikia rasti savyje drąsos ir stiprybės, kurią mes turėjome kovodami ir gindamiesi 1999 m. pavasarį ir vasarą“ (Lavrence, 2007: 442-443). Paminklo tekstas siekia įprasminti Serbijos gynybą kovoje su NATO, o tai netiesiogiai patvirtina ir Serbijos polinkį save laikyti auka, nes atmeta bet kokias intervencijos interpretacijas, kuriose Serbija galėtų būti laikoma vykdžiusi agresyvią politiką. Toks suvokimas apie įvykius skleistas ir pirmųjų intervencijos metinių

minėjimuose vykusiuose Serbijos mokyklose. Švietimo ministerijos patvirtintame tekste, kuri mokytojai turėjo pristatyti mokiniams teigta - „NATO užpuolė mūsų šalį, nes buvome pasiryžę ginti laisvę ir teisę savarankiškai nustatyti savo vidaus reikalus. Pagrindinis agresoriaus tikslas buvo sunaikinti mūsų šalį ir pavergti jos žmones“ (Mandić, 2016: 466). Politinė strategija pabrėžti Serbijos gynybą skirta kurti suvokimui, jog Serbija yra nepagrįstai didžiųjų galių užpulta auka. Jelena Subotić 2011 m. teigė, jog 1990-ųjų istorijos vertinime šie pasakojimai apie Serbijos auką ir kovą su išorės veikėjais Serbijos politinėje erdvėje išliko pastovūs ir tęstiniai šaliai įžengus į demokratizacijos laikotarpį (Subotić 2011: 320-321).

Politinį naratyvą apie Serbijos kaip aukos vaidmenį taip pat patvirtina ir akcentuoja išvados, jog po 1999 m. politinė kultūra Serbijoje ypač pasižymėjo savo **kaltės neigimu**. Toks politinės praktikos pobūdis pastebimas ne tik vertinant NATO intervenciją, bet ir devyniasdešimtųjų konfliktus buvusioje Jugoslavijoje (Bar-Tal et al, 2009: 237-238). S. Milošević nepripažindamas karo nusikaltimų tiek save, tiek ir visą serbų tautą pristatė kaip besigynusią NATO intervencijos auką (Osland, 2005: 238-239). Po Milošević prezidentu tapęs V. Koštunica taip pat atkakliai neigė serbų karo nusikaltimus ir teigė jog Serbai pirmaisiai yra auka ne tik NATO intervencijos kontekste, bet ir Jugoslavijos konfliktuose iš esmės (Gallagher, 2005: 118, 123). Remiantis akademiniiais tekstais, Serbijos politiniame lygmenyje atsakomybės prisiėmimo ir karo nusikaltimų pripažinimo tendencijose ženklų pokyčių nepastebėta (Subotić, 2013; Subotić, 2016). Subotić teigia, kad Serbijos politikoje yra nusistovėjusi strategija, kuria siekiama, jog žmonės prisimintų tik serbams sukeltus nuostolius ir skaudžias patirtis, kurios legitimuoja aukos vaidmenį, tačiau visi momentai, kuriuose agresoriumi buvo Serbija iš naratyvo yra eliminuojami (Subotić, 2013: 270). Tai galioja ir politiniam NATO intervencijos naratyvui – politikai visada pabrėžė, kad Serbija yra NATO intervencijos auka, tačiau niekada viešai ir konstruktyviai nediskutavo apie tikrąsias priežastis, kodėl ši intervencija įvyko.

Taigi politinio naratyvo elementas, pristatantis Serbijos vaidmens suvokimą, pasakoja, kad Serbija yra pagrindinė NATO agresijos auka. Šis pasakojimas turi ištakas Serbijos nacionaliniuose ir tapatybiniuose mituose ir ypač atsiskleidžia per Kosovo praradimo traumą, pabrėžiamą nuolatinę užsienio galių skriaudą, Serbijos gynybinės pozicijos akcentavimą bei nepertraukiamą savo kaltės neigimą. Tiriamu laikotarpiu šio elemento turinyje nepastebėta reikšmingų pokyčių. Kaip jau minėta, M. Mandić išanalizavusi 2000–2014 m. laikotarpyje įvykusius NATO intervencijos metinių minėjimus ir politikų retoriką jų metu pateikia išvadas, jog politinis naratyvas šiuo periodu pabrėždavo, jog Serbija yra nekalta neteisėtos NATO agresijos auka (Mandić, 2016: 463-464).

Trys Serbijos politinio naratyvo elementai, atsispindi 2000-2014 m. Serbijoje vykusiuose NATO intervencijos metinių minėjimuose ir jų metu išreikštoje politinių veikėjų retorikoje, kurią analizavo M. Mandić (2016). Pašalinus politinį NATO intervencijos naratyvą suformavusį S.

Milošević, prezidentu tapusio V. Koštunica pozicija ties NATO intervencija laikui bėgant kiek keitėsi. 2000-2002 m. jis už NATO intervenciją kaltino Milošević režimą, o taip pat laikėsi gana nuosaikios provakarietiškos pozicijos. Tačiau ir tame laikotarpyje Koštunica yra netiesiogiai kritikavęs NATO veiksmus, kai perimdamas valdžią jis teigė – „yra tų, kurie su mumis elgėsi blogai, kurie mus bombardavo. Mes negalime pamiršti prieš mus padarytų nusikaltimų ir jų žalos. Serbai prarastų savo identitetą, jei pamirštų šiuos nusikaltimus“ (Subotić 2011: 320-321; Subotić, 2013a: 309; Subotić, 2013: 270). Galiausiai nuo 2003 m. jis perėmė kraštutinai nacionalistę įvykių interpretaciją ir pasisakymuose ėmė pabrėžti NATO agresiją bei Serbijos kaip aukos vaidmenį. Tokią poziciją jis išlaikė iki jo kaip ministro pirmininko pareigų pabaigos 2008 m.. Tų metų minėjime jis tikino, jog intervencija „buvo žiaurus mūsų šalies sunaikinimas, kurio tikslas buvo paversti Kosovą pirmąja pasaulyje NATO valstybe“ (Mandić, 2016: 468-469).

Tiesa, nuo 2001 m. iki nužudymo 2003 m. ministru pirmininku buvęs Zoran Đinđić, turėjo alternatyvų požiūrį į intervenciją. Jis laikėsi pozicijos, kad būtent Milošević yra atsakingas už NATO intervenciją. Nuosaikią kritiką Milošević režimui išreiškė ir prezidentas Boris Tadić, kuris ypač valdymo periodu nuo 2006 m. iki 2009 m. laikėsi požiūrio, jog NATO intervencija buvo daug nekaltų aukų nusinešęs neteisingos Serbijos politikos rezultatas. Visgi, toks požiūris taip ir netapo visuotiniu politiniu naratyvu, o daugiau laikytinas alternatyviu pasakojimu, kurio nebepalaikė vėliau į valdžią atėję politikai. M. Mandić pateikia išvadas, jog laikotarpyje iki 2014 m. svarbūs politiniai veikėjai tokie kaip prezidentas S. Milošević (1997-2000); prezidentu (2000–2003) ir ministru pirmininku (2004-2008) buvęs V. Koštunica, prezidentas T. Nikolić (2012– 2017), ministrai pirmininkai I. Dačić (2012-2014) ir Aleksandar Vučić (2014-2017) sugebėjo įtvirtinti dominuojantį NATO intervencijos politinį naratyvą, kuris pabrėžia herojišką serbų viktimizaciją ir gynybą kovoje su daug stipresniu užsienio agresoriumi (Mandić, 2016: 469-470, 479).

Taigi, Serbijos politinis naratyvas apie NATO intervenciją 2000-2014 m.. skatino suvokimą, jog NATO intervencija tai prieš Serbiją įvykdyta neteisėta ir puolamoji agresija, NATO yra priešiška, agresyvi ir už karo nusikaltimus atsakinga didžioji galia, o Serbija yra didžiausia NATO agresijos auka. Visi trys elementai tiriamu laikotarpiu sudarė bendrą politinio naratyvo turinį ir buvo stipriai įsitvirtinę tarp politinio elito. Filip Ejodus teigė, kad NATO intervencijos politinį naratyvą suformavo Milošević režimas, o suformuotą požiūrį palaikė ir po Milošević sekusios vyriausybės, kurios nebuvo linkusios keisti viktimizacijos naratyvo ir netgi siejo intervencijos prisiminimus su Serbijos identitetu (Ejodus, 2014: 43, 45). Iš esmės, tai, kad 2000-2014 m. laikotarpyje politinis naratyvas, aiškinantis tiek NATO intervenciją, tiek ir Serbijos vaidmenį devyniasdešimtųjų Jugoslavijos karuose, nekito ir Jelenos Subotić išvados, kad išskirtinai valstybės kontrolėje esančioje istorijos švietimo srityje, jos turinyje ir mokymo medžiagoje nebuvo inicijuojami pokyčiai. Serbijoje naudojami po 1999 m. išleisti istorijos vadovėliai savo turiniu nėra reikšmingai pakitę ir vis dar apima S. Milošević

puoselėtą ir įtvirtintą devyniasdešimtųjų istorijos ir NATO intervencijos suvokimą, kur Serbija yra pristatoma kaip stipriai nukentėjusi auka. Po 2000 m. perversmo sekusių valdančiųjų naratyvas iš tiesų yra iki tol buvusio naratyvo patvirtinimas, o ne sistemingas jo dekonstravimas, ieškant pagrįsto požiūrio į istoriją (Subotić, 2013a: 312-313, 317). Elementai apie intervencijos laikymą agresija ir Serbijos kaip aukos suvokimą beveik nekito, tuo metu tik politinis naratyvas apie NATO kaip apie veikėją tiriamu laikotarpiu šiek tiek keitėsi. Iškart po intervencijos požiūris į NATO buvo priešiškas ir aljansas vertintas kaip agresorius, kuris privalo atsakyti už prieš Serbiją įvykdytus karo nusikaltimus, tačiau šis požiūris daugiausiai siejamas su ankstyvuoju vertinimo periodu maždaug iki 2010 m., vėliau šios nuostatos ėmė silpnėti. 2000-2014 m. laikotarpyje įsitvirtinusio politinio naratyvo elementų turinyje pastebimi bruožai susisteminti žemiau pateikiamoje lentelėje.

Lentelė 2: Politinio naratyvo elementų turinio bruožai 2000-2014 m. (Sudaryta autorės, remiantis atlikta sisteminga antrinių šaltinių analize)

Suvokimas apie intervenciją	Suvokimas apie NATO	Suvokimas apie Serbijos vaidmenį
<ul style="list-style-type: none"> • Tai agresija ir užpuolimas. • Neteisėta - be pagrįstos priežasties ir be Saugumo Tarybos įgaliojimo. • Žiauri – dėl galių disbalanso ir daugybės civilių aukų. • Netiksli - žala civilinės paskirties infrastruktūrai. 	<ul style="list-style-type: none"> • NATO - agresorė, • NATO - priešiška didžioji galia, siekianti įtakos bei galios regione • NATO – atsakinga ir kalta už nusikaltimus prieš Serbiją, todėl privalo būti nubausta. 	<ul style="list-style-type: none"> • Serbija yra pagrindinė NATO agresijos auka. • Kosovo praradimas tai Serbijos aukos įrodymas. • Šalis yra nuolatinės užsienio galių diskriminacijos ir smurto auka, • Serbija yra nekalta, o šalies pozicija buvo išskirtinai gynybinė.

Visgi, nėra taip, kad dominuojantis politinis naratyvas nesusidurtų su jam prieštaraujančiu **kontranaratyvu**. Alternatyvų pasakojimą tam tikru mastu palaiko pati NATO, Kosovo albanai bei dalis Serbijos nevyriausybinė organizacijų. Kontranaratyvą verta trumpai apžvelgti per pagrindinius tris NATO intervencijos naratyvo elementus.

Pirmiausia, suvokiant diskutuotinus NATO intervencijos aspektus alternatyvus pasakojimas *pačių intervenciją vis tiek laiko griežtai humanitarine operacija, skirta sustabdyti Slobodan Milošević smurtą ir suvaldyti žmogaus teisių krizę regione*. Nors ir intervencijos metu pasitaikė klaidų, bendrai NATO intervencija vertinama kaip tuo metu buvusi būtina ir teisinga, nes padėjo išvengti humanitarinės katastrofos, sustabdė žiaurius žmogaus teisių pažeidimus ir privertė Milošević sutikti su tvarką regione atkursiančiais reikalavimais (Averre, 2009: 575; Short, 2002). NATO

intervencija laikytina bene tinkamiausiu būdu spręsti buvusią krizę, ypač atsižvelgiant į tuometinį kontekstą (Demjaha, 2000: 36-37; Križ, 2015:119-120).

Alternatyvus pasakojimas, taip pat rodo, jog ***NATO aljansas yra suvokiamas kaip saugumo, taikos ir stabilumo palaikytojas regione***. Tokį jo vaidmenį palaiko faktas, kad būtent NATO parodė lyderystę imtis būtinų veiksmų tuometinei situacijai suvaldyti, kuomet tarptautinėje erdvėje iš esmės sklandė didelės abejonės ir nesutarimai dėl įsitraukimo. NATO lyderystė prisidėjo prie situacijos suvaldymo, smurto nutraukimo, todėl NATO aljansas yra atsakingas už taikos ir saugumo palaikymą, o ne už agresiją. Tikima, kad NATO įsitraukė siekdama apsaugoti nekaltus Kosovo žmones bei buvo pasiryžusi savo tikslų aktualumu įtikinti Serbijos lyderį nutraukti smurtą (Starova, 2015: 52), o visa tai neturėtų būti siejama su NATO ar vakarų įtakos bei galios plėtra regione.

Kontraranatyvas taip pat akcentuoja, kad intervencija vykdyta dėl situacijos, kurią sukėlė žiauri Milošević režimo politika, todėl intervencija niekada nebuvo nukreipta į Serbijos žmones. ***Alternatyvus vertinimas nepalaiko Serbijos kaip aukos vaidmens, nes akcentuoja, jog intervencijos būtinybė siejama su žiauria Milošević režimo politika ir jos klaidomis*** (Mandić, 2016: 471). Serbijos žmogaus teisių organizacijos tokios kaip „Women in Black“ bei kitos organizacijos kaip kad intervencijos metu žuvusių Serbijos Radijo ir Televizijos darbuotojų artimieji sutinka, kad Serbijos pajėgos vykdė žiaurius nusikaltimus Kosove, o taip pat tikina, kad didelė dalis intervencijos aukų neturėtų būti siejamos tik su NATO, nes pati intervencija yra žiaurios Milošević politikos pasekmė (Mandić, 2016: 472; Ristic, 2014). Tikima, kad už NATO intervencijos padarinius atsakingas yra S. Milošević, todėl Serbija turi būti laikoma nukentėjusi nuo jo režimo, o ne nuo NATO intervencijos.

2. POLITINIS NATO INTERVENCIJOS NARATYVAS 2015-2020 METAIS

Išanalizavus šiai politinio naratyvo analizės daliai atrinktus 73 žiniasklaidos straipsnius bei 118 informacinių pranešimų iš numatytų institucijų interneto svetainių nustatyta, jog Serbijos politinio naratyvo apie NATO intervenciją sudedamųjų elementų turinys apibendrinamas taip:

1. NATO intervencija yra agresija ir žiaurus nusikaltimas, kurio Serbija niekada nepamirš.
2. Nors NATO yra kalta ir privalo atsiprašyti už intervenciją, ši organizacija yra reikalinga ir naudinga Serbijos partnerė.
3. Serbija kaip visuomet tapo nekalta užsienio galių agresijos auka, kuri dabar saugo savo neutralumą ir orientuojasi į ateitį.

2015-2020 m. Serbijos politinio naratyvo apie NATO intervenciją sudedamųjų elementų turinys apibendrintai pasakoja istoriją, jog NATO agresija tai prieš Serbiją įvykdytas neteisėtas ir žiaurus nusikaltimas už kurį yra atsakinga NATO. Tuo metu Serbija yra nekalta šios agresijos auka, kuri niekada nepamirš šių įvykių, tačiau nepaisant skaudžios patirties, vardan šalies gerovės, Serbija sugebės atleisti, nes šalis orientuojasi į ateitį, siekia progreso, todėl išlaikydama savo karinį

neutralumą palaiko konstruktyvius ir pagarbius santykius su NATO – organizacija, kuri nors ir kalta už intervenciją, ji vis tiek yra svarbus ir būtinas Serbijos partneris.

Pirmasis politinio naratyvo elementas pristato pačios NATO intervencijos kaip įvykio suvokimą. Tarp politinio elito vyrauja pasakojimas, jog *NATO intervencija yra agresija ir žiaurus nusikaltimas, kurio Serbija niekada nepamirš*. Pirmasis šio elemento bruožas yra intervencijos prilyginimas **agresijai**. Tai, jog tarp politinio elito polinkis NATO intervenciją laikyti agresija išliko dominuojantis visu stebimu 2015-2020 m. laikotarpiu įrodo skirtingų politikų pasisakymuose, nors ir ne vienodai aktyviai, tačiau vis atsikartojantis šio termino vartojimas. NATO intervencijos prilyginimu agresijai ypač pasižymi premjeras, o nuo 2017 m. gegužės 31 d. prezidentas A. Vučić. 2016 m. NATO kampaniją jis įvardijo kaip „nereikalingą agresiją prieš mažą, laisvą Balkanų šalį“ (Nikolic, 2016), o sekančiais metais jis teigė, jog intervencija buvo „žiauriausia agresija civilizacijos istorijoje ir baisiausias visų laikų karinio aljanso išpuolis“ (Rudic, 2017; Vlada Srbije, 2017). Tokias nuostatas jis išreiškė ir per dvidešimtąsias intervencijos metines 2019 m. kuomet jis teigė, kad „bombardavimas buvo tik techninis terminas. Visgi, tai kas įvyko buvo agresija prieš suverenią valstybę“ (Beta, 2019). Jo požiūris nepakito ir 2020 m. kai kreipdamasis į žmones jis sakė, jog Serbija mini „NATO agresijos prieš mūsų šalį pradžia“ (POLITIKA, 2020).

Agresijos sąvoką taip pat yra minėjusi ir nuo 2017 m. premjerės postą užimanti Ana Brnabić, kuri apibūdindama Serbijos patirtą intervenciją teigė, kad „šalies bombardavimas tūkstančiais bombų yra agresija“ (POLITIKA, 2019a). Tuo metu, 2017-2020 m. gynybos ministro pareigas ėjęs Aleksandar Vulin, akcentuodamas intervencijos agresyvumą taip pat pabrėždavo, jog intervencija buvo žiaurus ir kruvinas nusikaltimas („NATO agresija buvo didžiulis 20 a. nusikaltimas už kurį niekas nebuvo nubaustas (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019s); „jei leisime pamiršti NATO agresiją - tai pasikartos kitoje, mažoje, laisvoje šalyje. Kruviniausias amžius žmonijos istorijoje baigėsi siaubinga ir kruvina NATO agresija“ (M.G, 2020).)

Tuo metu prezidentas T. Nikolić NATO intervenciją dažniau įvardindavo kaip bombardavimą, o ne agresiją („Dievas neatleido agresoriui už bombardavimo vadinimą angelo vardu“ (POLITIKA, 2015); „20 a. pabaigoje NATO bombardavimas buvo visos civilizacijos gėda“ (Spalović, 2016)). Nors ir Nikolić aktyviai nenaudoja agresijos termino, jo pasisakymuose pastebimas suvokimas, jog intervencija buvo žiaurus nusikaltimas prieš Serbiją. Kiti Serbijos politikai prilygindami intervenciją agresijai taip pat akcentuoja, kad intervencija yra **nusikaltimas** (A. Brnabić: „nusikaltimas yra nusikaltimas, žmogžudystė yra žmogžudystė, nepaisant to, kas ir kokiais motyvais remdamiesi tą padarė“ (POLITIKA, 2019a); A. Vučić: NATO bombardavimas yra nusikaltimas, kuris sustabdė regiono augimą (POLITIKA, 2019d); A. Vulin: „NATO agresija prieš Serbiją buvo baisus nusikaltimas už kurį niekas nebuvo nubaustas“ (Vlada Srbije, 2018); „Prieš 21 metus NATO agresorius įvykdė karo nusikaltimą“ (M.G., 2020b)). Šis nusikaltimas yra apibūdinamas kaip

neteisėtas ir žiaurus, nusinešęs daug aukų ir palikęs didelę materialinę žalą. Pats Vučić yra aiškinęs, kad „dėl nužudytų žmonių, dėl patirtų pasekmių, dėl poreikio išsaugoti savo šalį mes neturime teisės nusikaltimo vadinti kitu vardu“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2018). Iš tiesų, NATO intervencijos prilyginimas agresijai, neteisėtam ir žiauriam nusikaltimui bei skaudžių intervencijos padarinių akcentavimas yra tarpusavyje glaudžiai susiję NATO intervencijos kaip įvykio suvokimo bruožai.

Suvokimas apie NATO **intervencijos neteisėtumą** dažniausiai pastebimas per daugumos aukščiausių Serbijos politikų kartojamą faktą, jog NATO intervencija įvyko be JT Saugumo tarybos pritarimo (pvz: A. Vučić: „tai buvo teritorinis karas, kai be JT pritarimo 19 galingiausių šalių užpuolė mažą šalį“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2015); „Ši šalis pirmą kartą istorijoje buvo žudoma be Saugumo tarybos pritarimo“ (Vlada Srbije, 2018); A. Brnabić: „per pastaruosius 20 metų mes bandėme gauti atsakymą į klausimą, kaip maža šalis galėjo tapti tokia didele priešė didžiosioms galioms, bei kokios priežastys sudaro precedentą, kad suvereni šalis gali būti užpulta be JT Saugumo Tarybos sprendimo“ (Vlada Srbije, 2019); A. Vulin: „mes nenustosime klausti, kodėl Jugoslavija buvo užpulta be Saugumo tarybos sprendimo, o taip pat ir be jokio pagrindo tarptautinėje teisėje“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2020)). Matoma, jog Serbijos politikai nesutinka dėl NATO intervencijos būtinumo ir jos priežasčių reikšmingumo, prezidentas Vučić yra aiškiai pasakęs - „nesutinku, kad bombardavimas buvo reikalinga agresija“ (POLITIKA, 2019d). Serbijos politikai intervenciją griežtai vertina per pažeistas tarptautinės teisės normas, o tai leidžia jiems nusimesti atsakomybę dėl nusikaltimų, kurie iš tiesų tapo intervencijos pagrindine priežastimi. Iš esmės, tokie politikų pasisakymai kaip Vučić išsakytos mintys, jog „NATO agresijos tikslas buvo žudyti mūsų karius, policininkus bei civilius, o galiausiai nužudyti ir Serbiją“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2018) bei teiginiai, kad „mes vieni susidūrėme su didžiausiomis karinėmis pajėgomis pasaulyje, su turtingų ir galingų šalių koalicija, su 22 000 tonų bombų ir raketų ir su jų [NATO] aiškiu tikslu - mus nugalėti, pažeminti ir atiduoti kitiems dalį mūsų teritorijos“ (POLITIKA, 2019e) rodo, jog politiniame lygmenyje tikrosios NATO intervencijos priežastys yra visiškai atmetamos, vietoj to kuriamas suvokimas, kad intervencija buvo neteisėta ir skirta sunaikinti Serbiją bei atimti iš jos Kosovą.

Visgi, apie intervencijos neteisėtumą galima kalbėti ir netiesiogiai, o Serbijos politikai tą daro vieningai laikydami intervenciją **žiauriu nusikaltimu** prieš Serbiją. Šis intervencijos suvokimo bruožas politikų pasisakymuose atpažįstamas per aiškiai ir emocionaliai pasakojamą skaudžiausią intervencijos padarinių pusę - intervencijos aukų ir didelės materialinės žalos Serbijai akcentavimą. Pirmiausia, yra pastebima praktika tiksliai atkartoti aukų skaičių ir akcentuoti civilinius taikinius, kuriuos intervencijos metu kliudė NATO. 2015 m. prisimindamas intervenciją gynybos ministras Bratislav Gašić (2014-2016) sakė: „Tą pavasarį bombos buvo nutaikytos į namus, ligonines, miestų

kelius, takus ir gatves. Buvo prarasta daugiau nei 3 500 gyvybių, o 12 500 žmonių buvo sužeisti“, „Kas buvo statoma dešimtmečius, nebeliko akimirksniu, o dabar iš griuvėsių iškilo nauji pastatai. Tačiau ko negalima sugrąžinti tai žuvusių aukų.“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2015a). Tais pačiais metais prezidentas Nikolić taip pat kalbėjo labai panašiai (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2015b). Šios tendencijos pastebimos ir A. Vučić pasisakymuose, būdamas premjeru jis minėjo: „Prieš 17 metų šią dieną buvo paleistos pirmosios bombos, kurios toliau dar 78 dienas žudė vyrus, moteris, vaikus, niokojo kelius, gamyklas, tiltus, mokyklas ir ligonines“ (Spalović, 2016). Tapęs prezidentu Vučić ir toliau kartodamas aukų skaičių, akcentuodamas žuvusius vaikus pažymi, kad intervencija buvo nusikaltimas – „2500 civilių, o ypač 79 vaikų mirtys per NATO agresiją mums visada liks nusikaltimu“ (Vlada Srbije, 2019a); „Mums Serbijoje mažoji Milica iš Batajnica, mažasis Sanja iš Varvarin ir visi kiti vaikai, kariai ir policininkai, visi jie yra mūsų skausmas, tragedija ir siaubingo nusikaltimo priminimas“ (Predsednik Republike Srbije, 2020). Intervencijos žiaurumą politikai taip pat pabrėžia akcentuodami ir konkrečius NATO veiksmus, bei materialinę žalą, pavyzdžiui A. Vučić sakydamas, jog „į Serbiją buvo paleista 500 000 sviedinių, o žala buvo įvertinta 130 milijardų dolerių“ (Todorović, 2017; Vlada Srbije, 2017) išreiškia suvokimą apie destruktivyvų NATO intervencijos mastą. Konkrečių nuostolių kartojimas, priminimas apie intervencijos aukas, o ypač vaikų kaip intervencijos aukų išskyrimas politikų pasisakymuose rodo suvokimą, jog NATO intervencija buvo itin žiauri ir labai skausminga Serbijai.

Serbijos politikai suvokimą apie intervenciją kaip apie žiaurų nusikaltimą taip pat išreiškia per pasipiktinimą, jog NATO naudoja tokius terminus kaip netiesioginė žala (*collateral damage*). Panašu, kad Serbijos politikai tiki, jog NATO intervencija buvo žiauri, nes jos metu aiškiai taikytasi į civilius ir civilinės paskirties objektus, o terminą netiesioginė žala politikai sieja su NATO bandymu pateisinti savo nusikaltimus. Serbijos prezidentas Nikolić 2015 m teigė: „Jie sako, kad taikinys buvo netoli miesto esančiose kareivinėse, tačiau jis praleistas dėl techninės klaidos! Kaip jie [NATO] gali tiek praleisti, kad atpažintų taikinį vaikų parke, alėjoje ir centrinėje Aleksinac miesto aikštėje“ (POLITIKA, 2015). Vėliau panašią poziciją vis pademonstruodavo ir prezidentu tapęs Vučić, pasak kurio NATO aiškinimai apie netiesioginę žalą yra ciniški ir parodantys žiaurų intervencijos pobūdį (Vlada Srbije, 2019a). Jis laikosi suvokimo, kad nieko panašaus į netiesioginę žalą negalėjo būti, nes viskas buvo iš anksto numatyta ir suplanuota (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2018). Vučić prieštaraudamas NATO generalinio sekretoriaus teiginiui, kad NATO niekada nesitaikė į Serbijos žmones, klausė: „Tada kodėl jūs sunaikinate tiek daug tiltų ir šaudėte į civilinį traukinį, kuris nevežė nei karinės technikos nei ginklų?“ (POLITIKA, 2019d). Toks atsakas parodo, kad politiniame lygmenyje yra laikomasi nuostatos, jog intervencija buvo žiauri, nes nukreipta į žmones ir į civilinius taikinius. NATO intervencijos kaip žiauraus nusikaltimo, kurio metu kariniai ir civiliniai taikiniai nebuvo atskirti, suvokiamą palaikė ir premjerės Brnabić pasisakymai, kur viename jų ji teigė kad

„1999 m. Serbijoje visi buvome taikiniai, nepriklausomai nuo lyties, amžiaus, tautybės, religijos ar politinių pažiūrų“ (Vlada Srbije, 2019). Jautrios politikų reakcijos dėl intervencijos aukų yra suprantamos kaip skausmingos patirties ženklas, visgi, absoliutus netiesioginės žalos atmetimas patvirtina jog Serbijos politikai tiki, kad NATO nesistengė atskirti civilinių ir karinių taikinių, puolė be priežasties todėl intervencija yra žiaurus nusikaltimas.

Galiausiai politinio naratyvo elementas apimantis NATO intervencijos kaip įvykio vertinimą įtraukia dar vieną bruožą – dabar **intervencija yra laikoma Serbijos istorijos įvykiu, kurio šalis negali pamiršti**. Šis bruožas užtvirtina politinį NATO intervencijos, kaip agresyvaus, žiauraus ir neteisėto nusikaltimo suvokimą, nes politikai, laikydamiesi tokio intervencijos vertinimo ir akcentuodami būtinybę nepamiršti turi galimybę per šį įvykį dar kartą įprasminti Serbijos nacionalinius tapatybinius mitus apie istorinę šalies kančią ir auką, o iš politikų pasisakymų matoma, kad skatindami nepamiršti intervencijos patirties, jie šia galimybe aiškiai pasinaudoja. Be to, kad politikai 2015-2020 m. laikotarpyje kalbėdami apie intervenciją labai dažnai kartojo frazę „niekada nepamiršti“, visgi, galima išskirti dvi esmines perspektyvas per kurias Serbijos aukščiausi politikai akcentuoja būtinybę išsaugoti atmintį. Pirmiausia politikai pabrėžia šių įvykių atminties svarbą ateičiai. Jie mano, jog jų sugebėjimas išlaikyti šių įvykių prisiminimus gali padėti išvengti panašių intervencijų ateityje. Tą puikiai iliustruoja gynybos ministro Vulin pasisakymas, kad „jei leisime pamiršti NATO agresiją - tai pasikartos kitoje, mažoje, laisvoje šalyje, o žmonija nenusipelnė dar kartą matyti tokio nusikaltimo“ (M.G, 2020). Tačiau kita daug ryškesnė perspektyva per kurią teigiama, kad Serbija niekuomet nepamirš intervencijos įvykių yra susijusi su Serbijos išskirtine pagarba intervencijos aukoms. 2015 m. būdamas premjeru Vučić teigė, kad „visi turėtų prisiminti, kad serbų atmintis yra ilga ir mes niekada nepamiršime - nė vienos iš 78 dienų, nė vienos aukos“. Būdamas prezidentu jis ir toliau laikėsi pozicijos, jog „Serbija niekada nepamirš nusikaltimo kurį prieš mus įvykdė 19 galingiausių pasaulio valstybių, o taip pat nepamirš tūkstančių žmonių, kurie žuvo per šią agresiją“ (Predsednik Republike Srbije, 2020). Savo valdymo metu prezidentas Nikolić taip pat tikino, kad Serbija niekada nepamirš, nes „atminimo stoka paverstų mus visai kita tauta ir visai kitais žmonėmis“ (Nikolic, 2015). Intervencijos atminimą akcentavo ir ne itin dažnai pasisakęs gynybos ministras Zoran Đorđević (2016-2017), jis teigė: „mes negalime sugrąžinti tų, kurie už tėvynę atidavė savo gyvybę, tačiau prisimindami intervenciją galime pratęsti jų atminimą. Svarbu niekada nepamiršti, todėl šiandien iš šios skausmo ir pasididžiavimo vietos atiduodame pagarbą visiems tiems, kurie atidavė gyvybę už savo tėvynę (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2016). Griežtais pasisakymais pasižymintis gynybos ministras A. Vulin laikėsi nuomonės, kad Serbija nepamirš ir nesugebės atleisti kol atsakingi už intervenciją nebus nubausti ir kol jie deramai nesigailės to ką padarė Serbijos žmonėms (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2018a). Poreikis niekada nepamiršti įvykių ir jų aukų siejasi su bandymu kuo ilgiau išlaikyti intervencijos atmintį tarp Serbijos

visuomenės: A Vulin: „Jei pamiršime, jų (intervencijos aukų) sąmoningas pasiaukojimas išnyks iš istorijos, jie bus užmiršti, o ateities kartos neturės į ką atsiremti“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019d). Ši, nuolat politiniame lygmenyje pabrėžiama būtinybė niekada nepamiršti ne tik parodo šių įvykių svarbą Serbijos istorijoje, tačiau taip pat patvirtina intervencijos kaip agresyvaus, žiauraus ir neteisėto nusikaltimo suvokimą, nes Serbija turi polinkį aktyviai atminti istorinės kančios momentus.

Taigi, pirmasis politinio naratyvo elementas NATO intervenciją pristato kaip agresyvų, neteisėtą ir žiaurų nusikaltimą prieš Serbiją, kuri šių įvykių patirties niekada nepamirš. Žymių skirtumų kaip politiniai veikėjai puoselėja šį naratyvą nepastebėta, tačiau aktyviausiais šio naratyvo puoselėtojais galima išskirti premjerą, o vėliau prezidentą A. Vučić bei ilgametį gynybos ministrą A. Vulin. Taip pat, verta pažymėti, kad pasakojimas apie pačią intervenciją labiausiai pastebimas politikų pasisakymuose per NATO intervencijos metinių minėjimus, tačiau gynybos ir saugumo politikos įgyvendinimo bei bendradarbiavimo su NATO kontekste politinio naratyvo elementas apie intervenciją beveik neišreiškiamas.

Antrasis politinio naratyvo elementas pasakoja tai kaip Serbijos politinis elitas suvokia NATO. Nustatyta, kad 2015-2020 m. laikotarpyje Serbijos politikai palaikė suvokimą, jog *nors NATO yra kalta ir privalo atsiprašyti už intervenciją, ši organizacija yra reikalinga bei naudinga Serbijos partnerė*. Pirmiausia, pastebėta, jog šiame laikotarpyje Serbijos politikai gana retai NATO vadino „agresoriumi“, keli pastebėti atvejai aptikti intervencijos metinių minėjimuose (Spalović, 2016; Ministerstvo odbrane Republike Srbije, 2020e). Tačiau **NATO vis tiek yra laikoma kalta ir atsakinga už intervenciją** bei visus jos padarinius. Politikų pasisakymuose pastebima, jog kalbėdami apie intervenciją politikai dažniausiai pabrėžia bendrą aljanso kaltę. Toks NATO suvokimas buvo stabilus laike ir tarp politinių veikėjų (T. Nikolić: „jie gyvena su našta sąžinėje“ (POLITIKA, 2015); A. Vučić: „mes galime visiems pasakyti: jūs mus žudėte, jūs nužudėte mūsų vaikus, bet jūs nenužudėte Serbijos“ (Spalović, 2016; Vlada Srbije, 2017); A. Vulin: „pabėgėlių srautai prasidėjo po NATO bombardavimo, o ne anksčiau. Pabėgėliai buvo ne NATO bombų priežastis, o pasekmė“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019u)). Komentarai apie NATO atsakomybę ir kaltę dažniausiai puoselėjami per NATO intervencijos metinių renginius, tuo metu susitikimuose su NATO atstovais politikų pasisakymuose šie įsitikinimai nepastebėti.

Suvokimas apie NATO kaltę politinėje erdvėje ypatingai išryškėja per politinių lyderių pasisakymuose nuolat ir vieningai išreiškiamą **raginimą atsiprašyti** Serbijos. Prezidentas Nikolić 2015 m. teigė, kad „Serbija [...] iš bombardavusių tironų prašo tik padoraus žmogiško atsiprašymo“ (POLITIKA, 2015), „tikimės, kad vieną dieną kas nors jų vardu paprašys atleidimo ir atsiprašys šeimų už nužudytus civilius, už vaikus, už visus mūsų sužeistus piliečius“ (Predsednik Republike Srbije, 2015). Atsiprašymo reikalavo ir premjeras Vučić, kuris 2016 m. kreipdamasis į nukentėjusiųjų šeimas

sakė: „Atleiskite, jei galite, tiems, kurie nemoka prašyti atleidimo, tiems, kurie žudė, nežinodami, kaip pasakyti „atsiprašau“.“ (Tanjug, 2016). Užimdamas gynybos ministro pareigas A. Vulin dažnai pabrėžė, kad atsiprašymas reikalingas už visas intervencijos aukas: „Tikiuosi, kad jūs atsiprašysite [...]. Prašykite atleidimo, bet ne iš manęs, ne iš politikų, ne iš valstybės, prašykite atleidimo iš šeimų, iš tėvų, prašykite atleidimo iš vaikų. Pagaliau turėtumėte pasakyti, kad apgailestaujate ne tik dėl civilių, bet ir dėl karių bei policininkų aukų“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019n; *Ministarstvo odbrane Republike Srbije*, 2020). Jis taip pat išreiškė nepasitenkinimą, jog atsiprašymo Serbijai tenka laukti labai ilgai: „Galingieji sunkiai ir retai pripažįsta savo klaidas. [...] apgailestauju, kad NATO neturi drąsos pripažinti nusikaltimą. [...] Mes turime visas priežastis klausti didžiųjų ir galingųjų - kiek dešimtmečių turi praeiti, kad jie pripažintų padarytą nusikaltimą“ (POLITIKA, 2019c; *Ministarstvo odbrane Republike Srbije*, 2019t). Noras, jog NATO atsiprašytų rodo politinį suvokimą, ne tik apie tai, kad NATO yra kalta už intervenciją, tačiau tuo pačiu parodo požiūrį, kad Serbija yra intervencijos auka nesusijusi su jos priežastimis. Lygiai taip pat kaip ir suvokimas apie NATO kaltę bei atsakomybę, reikalavimai atsiprašyti pastebimi ne bendradarbiavimo su aljansu kontekste, o renginiuose mininčiuose NATO intervenciją.

Visgi, nepaisant Serbijos politikų pasisakymuose NATO aljansui priskiriamos kaltės ir reikalavimų atsiprašyti, intervencijos metinių renginiuose o ypač bendradarbiavimo su NATO kontekste politikai išreiškia nuostatą, kad **Serbija nelaiko NATO priešė**, o požiūris į NATO yra nuosaikus, nes panašu, jog **partnerystė su NATO yra suvokiama kaip labai reikalinga ir svarbi**. Politikai ne kartą pabrėžė, jog nepaisant intervencijos patirties ir skirtingos šių įvykių interpretacijos dabar yra laikas bendradarbiauti. 2015 m., premjeras A. Vučić teigė, kad „po 16 metų nuolatinės neapykantos ir blogo požiūrio į tuos, kurie, elgėsi blogai, atėjo laikas bendradarbiauti“ (Vlada Srbije, 2015e), „mūsų šalis nekonfliktuos nei su NATO, nei su kuo nors kitu. [...] Serbija nėra priešais su tais, kurie mus žudė, tik taip galime pasiekti susitaikymą“ (Spalović, 2015). Tokią poziciją palaikė ir užsienio reikalų ministras I. Dačić (2014-2020) bei gynybos ministras B. Gašić (2014-2016) (*Ministarstvo odbrane Republike Srbije*, 2015f; P. D., 2015). Realu, jog dėl Serbijos pasirinkimo palaikyti gerus santykius su aljansu, požiūris į NATO tapo vis nuosaikesnis. Prezidentas Vučić yra sakęs, kad nepaisant NATO intervencijos patirties Serbija peržvelgs savo neigiamus jausmus NATO atžvilgiu (POLITIKA, 2018), o kalbėdamas per dvidešimtasias intervencijos metines jis teigė, kad „šiandien, praėjus dvidešimčiai metų, nepaisant nuomonių skirtumų, tarp draugų turime ir tuos, kurie nebėra mūsų priešai“ (POLITIKA, 2019). Prezidento nuomonę taip pat palaikė ir kiti politikai tarp kurių yra ir vyriausybės vadovė A. Brnabić (Vlada Srbije, 2019). Iš tiesų, gerėjantis NATO kaip organizacijos suvokimas yra stipriai sietinas su pačios Serbijos orientacija į ateitį ir iš to kylančiu poreikiu bendradarbiauti su NATO. Prezidentas Vučić 2020 m. tikino: „Praeitį yra svarbi, mes neturime jos pamiršti, tačiau ateitis yra svarbiausia. Štai kodėl labai svarbu, nesiekiant jokio keršto,

užmegzti partnerystę su tais, kurie vykdė agresiją prieš mūsų šalį“, „Dėl mūsų ateities turėsime atrasti jėgų atleisti tiems, kurie įvykdė šį siaubingą nusikaltimą“ (Predsednik Republike Srbije, 2020). Iš to galima suprasti, kad Serbijos politiniame lygmenyje NATO yra matoma kaip naudinga ir reikalinga Serbijos ateičiai, nepriklausomai nuo to, jog NATO taip pat yra laikoma kalta už intervenciją.

NATO kaip reikalingo ir naudingo veikėjo suvokimas Serbijoje labiausiai pastebimas per politikų pasisakymuose pažymimą NATO svarbą Serbijos nacionalinių interesų - saugumo ir stabilumo bei progreso ir pažangos – įgyvendinimui. Politikų komentarai, kaip kad užsienio reikalų ministro pasisakymas, jog „NATO yra karinė organizacija, įsitvirtinusi mus supančioje aplinkoje, o taip pat ir Kosove; atsisakymas bendradarbiauti su ja būtų ne tik kvailas, bet ir iš esmės reikštų tikrą nacionalinių interesų išdavystę“ (Dačić, 2016), rodo, jog neigiamą požiūrį apie NATO į teigiamą pusę balansuoja pragmatiškas politinio elito supratimas, kad NATO yra naudinga Serbijos tikslų įgyvendinimui.

NATO reikalingumas Serbijai matomas per politikų vertinimą, jog aljansas yra kaip tam tikras saugumo ir stabilumo garantas. Šis požiūris atpažįstamas per politikų pasisakymuose išreiškiamą poziciją apie reikšmingą NATO vaidmenį pačios Serbijos bei Balkanų regiono saugumui ir stabilumui. Nors, šis požiūris egzistuoja jau nuo tiriamo periodo pradžios 2015 m. (A. Vučić: „Serbija nori tęsti bendradarbiavimą su NATO, nes be šio bendradarbiavimo regione nebus taikos ir stabilumo“ (Cerovina, 2016)), visgi, pastebėta, kad NATO kaip saugumo garanto vaidmuo tarp politinio elito tapo reikšmingai intensyvesnis kiek vėliau. Išreiškdami Serbijos orientaciją į ateitį politikai akcentuoja, kad nepaisant praeities įvykių Serbija ir NATO turi bendrų interesų. Pavyzdžiui, užsienio reikalų ministro I. Dačić pasisakymuose apie santykius su NATO itin dažnai pastebimi panašūs teiginiai, kaip kad 2019 m. jo išsakytame komentare: „Mūsų santykiuose mes esame atsakingi ir įsipareigoję kartu sukurti regiono stabilumą, suteikti pagrindą regiono klestėjimui ir prisidėti prie taikos platesnėje aplinkoje, tai yra mūsų bendra misija“ (POLITIKA, 2019m). Tokią nuomonę pastebimai palaiko ir kiti politikai, o ypač prezidentas A. Vučić, bei gynybos ministras A. Vulin, kurie kalbėdami apie saugumą ir bendradarbiavimą su NATO taip pat akcentuoja aljanso svarbą stabilumui Kosove (pvz.: A. Vučić: „Padėkojau J. Stoltenberg ir NATO narėms už taikos ir stabilumo palaikymą Kosove ir ypač už KFOR padalinius. NATO vaidmuo užtikrinant mūsų žmonių ir šventyklų saugumą yra nepaprastai svarbus“ (Predsednik Republike Srbije, 2017a), prezidentas tokią mintį aiškiai komunikavo ir vėliau (Predsednik Republike Srbije, 2018a; Predsednik Republike Srbije, 2019c). Poziciją palaikė ir gynybos ministras A. Vulin (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019v)) bei užsienio reikalų ministras I. Dačić, kuris, be viso to, pridėjo, kad: „NATO KFOR misija tebėra [...] praktiškai vienintelis serbų saugumo bei religinio ir kultūrinio paveldo išlikimo garantas Kosove“ (POLITIKA, 2019m)). NATO kaip sąlyga Serbijos saugumui taip pat pastebima per mažiau ryškų įsitikinimą, kad bendradarbiavimas su aljansu reikalingas norint ateityje apsisaugoti

nuo panašios prieš šalį nukreiptos intervencijos. Gynybos ministras A. Vulin teigdamas, kad Serbijai rūpi taika tikino: „NATO agresija prieš Jugoslaviją buvo, paskutinis 20 a. nusikaltimas. Būtent dėl to mes manome, jog turėtume bendradarbiauti, tam kad toks nusikaltimas ir toks siaubas niekada nepasikartotų Serbijos žmonėms“ (POLITIKA, 2019m).

Tačiau, be to, kad Serbijos politikai suvokia NATO kaip saugumo ir stabilumo regione garantą, **NATO taip pat laikoma naudinga** tolesniam Serbijos progresui ir pažangai. Pavyzdžiui būdamas ministru pirmininku A. Vučić yra pareiškęs, kad „blogi santykiai su NATO gali mums pakenkti ir sukelti ekonominės plėtros bei teisės viršenybės problemų“ (Vlada Srbije, 2015e), jis taip pat teigė, jog „NATO yra vienas iš pirmųjų partnerių, su kuriuo turime kalbėtis, jei norime taikos, visiško stabilumo, jei norime laisvai plėtoti savo ekonomiką“ (Cerovina, 2016). Jo pozicija išliko iki pat 2020 m., kuomet jis patikino, jog „bendradarbiavimas ir partnerystė yra pagrindai, ant kurių mes sukursime turtingesnę ir sėkmingesnę Serbiją“ (POLITIKA, 2020). Kalbėdama apie bendradarbiavimą su NATO premjerė A. Brnabić taip pat tikino, jog „tik tokiu būdu galime sukurti klestinčią ir modernią Serbiją“ (POLITIKA, 2019k). Politikų komentarai rodo, jog NATO yra laikoma naudinga Serbijos ekonomikai ir bendram valstybės augimui. NATO yra siejama su pažanga, nes bendradarbiavimas su šia organizacija laikomas būtinu jei valstybė rūpinasi savo ateitimi (A. Vučić: „Daugelis klausė: "NATO taip pasielgė su jumis, kodėl jūs su jais kalbate?" Serbija yra neutrali, ji bendradarbiauja ir bendradarbiaus su NATO. [...] Mes norime palaikyti gerus santykius su aljansu dėl savo piliečių ateities“ (Vlada Srbije, 2018b); I. Dačić: „mes turime atsakomybę ir pareigą dirbti kartu, kad užtikrintume ilgalaikį regiono stabilumą, o tai yra būtina sąlyga, tapti klestintiems tiek ekonomiškai, tiek ir visomis kitomis prasmėmis“ (Ministarstvo spoljnih poslova, 2018)). Suvokimas apie NATO kaip apie reikalingą ir naudingą partnerį itin dažnai atpažįstamas įvykiuose susijusiuose su gynybos ir užsienio politika bei bendradarbiavimo su NATO momentuose.

Taigi, Serbijos politiniame lygmenyje NATO yra laikoma kalta ir atsakinga už intervenciją, tačiau tai netrukdo politikams taip pat puoselėti suvokimo, kad NATO yra išskirtinai reikalinga partnerė Serbijai. Serbijos politikai suvokia NATO kaip saugumo ir stabilumo bei progreso ir pažangos sąlygą. Būtent, nauda yra stiprus dėmuo, kuris balansuoja neigiamas nuostatas apie NATO kaltę ir atsakomybę. Šis dėmuo prisideda prie daug nuosaikesnio ir draugiškesnio aljanso suvokimo šiame laikotarpyje. Pastebėta, kad šis naratyvo elementas apie NATO suvokimą atsispindi tiek intervencijos minėjimų, tiek ir gynybos politikos įgyvendinimo kontekste. Tiesa, intervencijos minėjimuose politikų pasisakymai NATO atžvilgiu būna griežtesni ir apimantys suvokimą apie NATO kaltę, atsakomybę ir reikalingą atsiprašymą, tuo metu nuosaikesni komentarai apie būtinybę bendradarbiauti, NATO reikalingumą ir naudingumą daug dažniau išsakomi įvykiuose susijusiuose su Serbijos ir NATO partneryste.

Galiausiai, politinio naratyvo apie NATO intervenciją trečiasis elementas, apimantis politiniame lygmenyje šiuo laikotarpiu nusistovėjusį suvokimą apie save, rodo, kad *Serbija kaip visuomet tapo nekalta užsienio galių agresijos auka, kuri dabar saugo savo neutralumą ir orientuojasi į ateitį*. Šis elementas pasižymi keliais bruožais. Kalbėdami apie NATO intervenciją politikai Serbijos vaidmenį 1999 m. sieja su kitomis skaudžiomis Serbijos istorijos patirtimis, kuriose šalis susidūrė su didžiosiomis galiomis. Istorinių nuoskaudų sulyginimas su NATO intervencija leidžia politikams teigti, kad **Serbija yra NATO intervencijos ir nuolatinės užsienio galių agresijos auka**. Politikų pasisakymuose aiškiai vedama paralelė tarp NATO intervencijos ir kitų istorinių patirčių, kuriose Serbija laikoma nukentėjusia. Būdamas ministru pirmininku Vučić teigė: „tas 78 dienas mes stovėjome nebijodami to, ko bijotų kas nors kitas [...]. Tai nebuvo pirmasis mūsų patirtas karas; mes esame karų ir destruktijos šalis“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2015), tuo pat metu prezidentas Nikolić sakė „[...] vėl, kaip ir nuolat 20 amžiuje, Serbija keliasi iš pelenų. Išgyvenome, atleidome, bet nuoskauda dėl prarastų nekaltų žmonių vis dar gyva“ (POLITIKA, 2015). Vėliau Nikolić taip pat tikino, kad „prieš 18 metų pirmosios bombos krito ant suverenios valstybės, kuri, kaip visada savo istorijoje, buvo priversta gintis“ (Predsednik Republike Srbije, 2017). Pozicijos apie Serbiją kaip nuolatinės užsienio galių agresijos auką nepaleido ir Vučić, jis dažnai kartodavo, jog NATO intervencijos metu Serbija buvo užpulta stipriausios pasaulyje karinės galios, kuri turėjo tikslą pažeminti Serbiją (Todorović, 2017; Predsednik Republike Srbije, 2018). Kalbėdamas apie intervenciją Vučić taip pat sako, kad užsienio galios nuolat siekė suskaldyti Serbiją, tačiau „per savo istoriją Serbija jau kelis kartus pakilo ir atsigavo kaip feniksas“ (POLITIKA, 2019e) su tuo sutinka ir gynybos ministras Vulin, kuris prisimindamas intervenciją teigia, jog „ne pirmą kartą Serbijos istorijoje mūsų šalis buvo užpulta didesnių veikėjų, kurie žudė Serbijos vaikus ir siekė atimti mūsų šalį“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019b). Tai, jog prisimindami intervenciją politikai kartais pabrėžia NATO ir Serbijos galių disbalansą, pamini prieš Serbiją pasikartojantį užsienio veikėjų smurtą ir akcentuoja vis prisikeliančią Serbiją, rodo, jog intervencijos kontekste Serbija yra suvokiama kaip auka, kuriai vėl teko kovoti prieš galingą užsienio veikėją.

Aukos vaidmuo stipriai akcentuojamas per tai, jog Serbija NATO intervencijos kontekste yra **nekalta** bei tai, kad valstybės **vaidmuo buvo išskirtinai gynybinis**. Tokį savęs suvokimą galima atpažinti per anksčiau aprašytą politinio elito praktiką NATO intervenciją laikyti agresyviu nusikaltimu, o pačia NATO įvardinti kaip atsakingą ir kaltą už šiuo įvykius. Toks įsitikinimas iškart parodo tendenciją, jog Serbijos politikai intervencijos įvykiuose neįžvelgia Serbijos kaltės. Tačiau politikai pasisakydami tikrai nevengia aiškiai teigti, jog Serbija yra absoliučiai nekalta. Pavyzdžiui, gynybos ministras A. Vulin ne vieną kartą tikino, jog „Serbija nieko nepadare, kad išprovokuotų NATO agresiją“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2017c), „Serbija nėra kalta dėl NATO agresijos [...]. Serbija nei išprovokavo, nei sukėlė NATO agresiją“ (Vlada Srbije, 2019e), „Serbai

niekada nebuvo įsiveržę į kažkieno namus, į kitas šalis, serbai niekada nepuolė kitų vaikų, deja, mūsų vaikai tapo kitų jėgų auka“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019p). Tokio vertinimo nevengė išsakyti ir ministrė pirmininkė A. Brnabić („Niekas neturėtų kritikuoti Serbijos dėl jos klaidų. Mes žinome, kad padarėme jų, tačiau dėl bombardavimo 1999 m. buvo kalti kiti, o ne Serbijos piliečiai, kurie 20 a. pabaigoje buvo aukomis tų, su kuriais per ankstesnius karus kovojo už laisvę ir teisingumą“ (Vlada Srbije, 2019) bei prezidentas A. Vučić („Serbija, nepaisant to, kad nevykdė protingiausios ir išmintingiausios politikos, nieko nepadarė ir nėra atsakinga už NATO agresiją“ (Beta, 2019)). Stengdamiesi įtikinti dėl Serbijos nekaltumo politikai pabrėžia poziciją, jog 1999 m. Serbijos vaidmuo yra griežtai gynybinis, nes Serbija saugojo ne tik savo žmones ir valstybingumą, tačiau taip pat gynė tarptautinę teisę. A. Vulin kalbėdamas apie NATO intervenciją ir pabrėždamas Serbijos nekaltumą dažnai teigė, kad „Serbija darė tai, ką darytų bet kuri laisva šalis, [Serbija] kovojo ir gynėsi nuo teroristinių išpuolių, o vietoj nuopelnų ir pripažinimo ji buvo užpulta ir subombarduota“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019b; Ministro odbrane Republike Srbije, 2018k)“. Tendencija pabrėžti Serbijos gynybinį vaidmenį taip pat pastebėta ir tarp prezidentų T. Nikolić („Gindami savo teritorinį vientisumą, mes gynėme tarptautinį principą apie kiekvienos suverenos šalies vientisumą, gynėme įstatymą ir teisingumą, tarptautinę teisę, chartijas, institucijas, prieš kurias visi turėtume būti lygūs“ (Predsednik Republike Srbije, 2015) bei A. Vučić („tai, kad gyvenome ir gynėme savo šalį, nebuvo ir tai negali būti NATO agresijos pateisinimu“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019s). Pastebima, kad Serbijos, kaip nekaltos ir besigynusios aukos suvokimas daug ryškesnis intervencijos metinių minėjimuose bei gynybos politikos įvykiuose, kuriuose tiesiogiai nedalyvauja NATO atstovai.

Visgi, tiriamu 2015-2020 m. laikotarpiu prisimindami intervenciją Serbijos politikai labai dažnai pabrėžia, kad Serbija **dabar yra neutrali ir savarankiška**. Visi politikai savo pasisakymuose yra išreiškę pagarbą Serbijos kariniam neutralumui, jie dažnai tikina, kad valstybė neketina prisijungti prie NATO ar kito karinio aljanso, pridėdami, kad valstybė griežtai laikosi ir laikysis šio politinio sprendimo, siekiant išsaugoti savo nepriklausomybę, teritorinį vientisumą ir suverenumą. Šis bruožas pastebimas tiek bendradarbiavimo su NATO momentais, tiek ir intervencijos minėjimų kontekste. Serbijos karinio neutralumo akcentavimas pirmiausiai nurodo Serbijos savisaugą: Pavyzdžiui A. Vučić kaip ir kiti politikai yra teigęs, kad „Serbija, priimdama sprendimą dėl karinio neutralumo, padarė gerą pasirinkimą, mūsų pozicija atitinka išgyventą tragediją, kuriai nebuvo jokio pagrindo, [...] taip elgdamiesi mes išsaugome savo nepriklausomybę ir suverenitetą“ (POLITIKA, 2019d; Ministro odbrane Republike Srbije, 2018). Kalbėdami apie neutralumą ir nesijungimą prie kitų karinių aljansų politikai priduria, kad „niekas nebegalės pulti Serbijos“ (Todorović, 2017; Vlada Srbije, 2018). Suprantant tai, kad neutralumo pasirinkimas yra aiškiai susietas su NATO intervencijos

patirtimi, politikų akcentuojamas noras išlikti neutraliems siunčia žinutę, kad Serbija nėra kalta už intervencijos įvykius, todėl dabar šalis siekia, kad panašus įvykis prieš ją niekada nepasikartotų.

Pabrėžiant Serbijos neutralumą, politikų pasisakymuose išryškėja ir kitas dėmuo kuris dar geriau parodo, kad NATO intervencijos kontekste Serbija nežvelgia savo kaltės, o save laiko tik šios intervencijos auka. Toks savęs suvokimas matomas per politikų požiūrį, jog neutralumas yra būtinas, nes pati Serbija su niekuo negalėtų pasielgti taip, kaip NATO pasielgė su Serbija. Tokį požiūrį labiausiai akcentavo prezidentas A. Vučić (POLITIKA, 2019b) bei gynybos ministras A. Vulin, kuris teigė, kad „Serbija pasirinko karinį neutralumą, mes netapsime NATO nare, net jei ir būtume paskutine šalimi, kuri nėra NATO narė. [...] Mes taip pasirinkome [...] visų pirma todėl, kad mes pagal kažkieno įsakymą niekada kam kitam negalėsime padaryti to, ką jie padarė mums“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019b; Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2020f). Be viso to, kad karinio neutralumo akcentavimas padeda Serbijos politikams pabrėžti savo nekaltumą, ši politinė strategija taip pat parodo, kad intervencijos patirtis prisidėjo prie to, kad šiuo metu Serbija neturi vienos geopolitinės krypties, o balansuoja tarp vakarų ir Rusijos. Politikų pasisakymuose netrūksta komentarų, kuriuose išreiškiama draugystė ilgametei partnerei Rusijai, tačiau teigiama, kad dabar Serbija taip pat pasiryžusi draugiškiems santykiams su vakarais ir NATO (pvz.: A. Vučić: „Išsaugosime senus draugus ir susirasime naujų, net ir tarp tų, su kuriais anksčiau nesutarėme, nes, būtent, taip daro didžios tautos. Serbų tauta yra didi tauta, gerbianti savo praeitį ir galinti žvelgti į ateitį“ (Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2016a)). Šis dviprasmiškumas užsienio politikoje taip pat rodo Serbijos politikų baimę rinktis kurią nors vieną kryptį bei tam tikrą pragmatiškumą.

Galiausiai, suvokdami savo kaip nekaltos aukos vaidmenį Serbijos politikai tiriamu laikotarpiu itin dažnai išsako, jog dabar **šalis gerbdama istorinę atmintį žvelgia į ateitį ir siekia progreso**. Šis bruožas parodo tarp politikų suvokiamą Serbijos stiprybę, jog nepaisant skaudžios praeities šalis ryžtingai orientuojasi į ateitį ir vardan savo žmonių ji sugeba palaikyti draugiškus santykius su tais, kurie bandė Serbiją sunaikinti. Politikų pasisakymuose aptinkamos frazės tokios kaip A. Vučić išsakytos mintys, jog „praeitis yra svarbi, mes privalome jos nepamiršti, tačiau svarbiausia yra ateitis. Štai kodėl labai svarbu užmegzti sąjungą ir draugystę net ir su tais, kurie vykdė agresiją prieš mūsų šalį“ (POLITIKA, 2020). Tokią poziciją palaiko ir kiti politikai pavyzdžiui A. Vulin („Serbija žvelgia į ateitį. Mes stengsimės padaryti viską, kad mus supantis pasaulis taptų geresnis, gražesnis, teisingesnis, tačiau negalėsime pamiršti NATO agresijos“ (Vlada Srbije, 2018)), bei A. Brnabić („Serbija neturėtų pamiršti bombardavimo aukų, sunaikintų gamyklų, tiltų ir suniokotos ekonomikos, tačiau ji turi stengtis atleisti, nes vienintelis būdas realizuoti savo dideles galimybes yra orientacija į ateitį, partnerystę ir bendradarbiavimą“ (Beta, 2019)). Politikų pasisakymuose vyraujantis suvokimas, kad Serbija yra didinga, nes vardan ateities ji sugeba pamiršti priešišką ir gali kalbėti apie galimybę atleisti, dar kartą patvirtina, jog NATO intervencijos naratyve Serbijos politikai šalį

suvokia kaip nekaltą didžiųjų galių agresijos auką, nes pasiryžimą atleisti visad puoselėja ne agresorius, o nukentėjusysis. Apibendrinant, NATO intervencijos kontekste Serbija save suvokia kaip nekaltą ir besigynusią pakartotinio užsienio galių smurto auką, tačiau šalis dabar yra neutrali ir orientuojasi į ateitį. Pastebėta, kad apie savo nekaltumą ir aukos vaidmenį Serbijos politikai dažniausiai pasisako intervencijos minėjimuose bei įvykiuose kuriuose nedalyvauja NATO atstovai, o apie Serbijos neutralumą ir orientaciją į ateitį ypač dažnai užsimenama ir įvykiuose apimančiuose Serbijos bei NATO bendradarbiavimą.

2015-2020 m. politinio naratyvo elementų turinio bruožai susisteminti ketvirtoje lentelėje.

Lentelė 3: Politinio naratyvo elementų turinio bruožai 2015-2020 m. (Sudaryta autorės, remiantis numatytų politinių veikėjų pasisakymų bei komentarų turinio analize)

Suvokimas apie intervenciją	Suvokimas apie NATO	Suvokimas apie Serbijos vaidmenį
<ul style="list-style-type: none"> • Tai agresija. • Neteisėtas nusikaltimas, įvykęs be JT Saugumo tarybos pritarimo. • Žiaurus nusikaltimas, nukreiptas į civilinius taikinius ir nusinešęs daug nekaltų aukų bei palikęs didelę žalą. • Įvykis, kurio Serbija negali pamiršti. 	<ul style="list-style-type: none"> • NATO yra kalta ir atsakinga, todėl privalo atsiprašyti. • NATO nėra Serbijos priešė • NATO yra reikalinga partnerė, nes ji prisideda prie Serbijos ir regiono saugumo. • NATO yra naudinga, nes ji prisideda prie Serbijos progreso ir pažangos. 	<ul style="list-style-type: none"> • Serbija yra NATO intervencijos ir nuolatinės užsienio galių agresijos auka. • Serbija yra nekaltą, nes šalis gynė save ir tarptautinę teisę. • Serbija dabar yra neutrali ir savarankiška. • Serbija siekia progreso ir orientuojasi į ateitį.

Nors Filip Ejdus yra teigęs, kad dominuojantis politinis naratyvas apie NATO intervenciją Serbijoje ginčijamas vis rečiau (YIHR, 2020), visgi tam tikras dominuojančiam politiniam naratyvui oponuojantis **kontranaratyvas** yra pastebimas ir antruoju tyrimo laikotarpiu. Alternatyvus pasakojimas dažniausiai pastebimas tarp NATO, tam tikrų Serbijos nevyriausybinių organizacijų bei Kosove, o šio kontranaratyvo turinys lyginant su pirmuoju tyrimo laikotarpiu nėra ženkliai pakitęs.

Pirmiausia, *pati intervencija ir toliau laikoma neatidėliotina priemone sustabdyti humanitarinei katastrofai Kosove bei įvykiu, kuris negali pasikartoti*. Laikomasi pozicijos, kad po nepavykusių diplomatinių derybų intervencija buvo bene vienintelė galimybė pasiekti karinių veiksmų ir smurto nutraukimą, užtikrinti, kad jėgos struktūros būtų išvestos iš Kosovo bei garantuoti galimybę saugiai grįžti pabėgėliams ir priverstinai perkeltiems asmenims (NATO, 2016; Weck, 2019). Ir nors intervencija laikoma teisėta ir legitimia, kontranaratyvas akcentuoja, jog tokia situacija

pasaulyje privalo nebeprisikartoti (EWB, 2019b). Be viso to, pabrėžiama, jog intervencijos metu naudotos pažangiausios tikslaus valdymo ir nusitaikymo sistemos, ir nors netiesioginės žalos neišvengta, naudotos priemonės padėjo kiek įmanoma labiau sumažinti riziką civiliams ir jų turtui (NATO, 2016).

Tuomet, kontraratyvas taip pat talpina suvokimą, kad *NATO buvo ir išliko lyderiaujančia taikos ir saugumo palaikytoja, tuomet kovojusia prieš Milošević režimo nusikaltimus*. Teigiama, kad NATO, rūpindamasi regiono saugumu, stabilumu ir taika, sėkmingai apsaugojo visus civilius nuo regioną ištikusios krizės (EWB, 2019b). NATO apgailestauja dėl aukų ir dažnai primena, kad aljansas niekada nesitaikė į žmones, o siekė juos apsaugoti (Đurić, 2015; POLITIKA, 2019c). Be to, vis dar aiškiai pabrėžiama reikšminga NATO lyderystė ir ryžtas tuo metu, kai tarptautinėje erdvėje buvo sunku pasiekti bendrą sutarimą dėl situacijos regione (NATO, 2020a).

Galiausiai, intervencijos kontekste *Serbijos vaidmuo ir toliau yra siejamas su individualia Milošević atsakomybe už žiaurią politiką dėl kurios NATO ir ėmėsi intervencijos*. Kontraratyvas nepuoselėja suvokimo, kad kaltė už nusikaltimus Kosove ar NATO intervencijos padarinius priklauso Serbijos valstybei, alternatyvus pasakojimas toliau puoselėja suvokimą apie individualią S. Milošević atsakomybę ir kaltę (YIHR, 2019; NATO, 2020). Tiesa, šiuo periodu Milošević pavardė nebėra taip dažnai minima, tačiau individualios atsakomybės idėja ir netiesioginės nuorodos į buvusį režimą pastebimos tiek tarp NATO, tiek tarp nevyriausybinų organizacijų.

3. POLITINIŲ INTERVENCIJOS NARATYVŲ PALYGINIMAS IR JŲ REIKŠMĖ BENDRADARBIUJANT SU NATO

Įvertinus Serbijos politinį naratyvą apie NATO intervenciją svarbu nustatyti, ar dabartinio politinio naratyvo turinyje yra reikšmingų pokyčių lyginant su pirmuoju tyrimo periodu. Įvertinta, kad pirmojo politinio naratyvo elemento, apimančio suvokimą apie NATO intervenciją kaip apie įvykį, turinys nepasižymėjo ryškiais pokyčiais. Abiejuose tyrimo laikotarpiuose polinkis intervenciją laikyti agresija išliko nepakitęs. Nuostatos grindžiančios teiginius apie agresiją taip pat išliko panašios - 2000-2014 m. tai sieta su Serbijos užpuolimu, o 2015-2020 m. su nusikaltimu prieš suverenią valstybę. Visu tiriamu laikotarpiu politikai aiškiai pabrėžia intervencijos neteisėtumą ir žiaurumą. Pripažinimas, kad NATO intervencija įvyko be Saugumo Tarybos pritarimo abiem laikotarpiais įtvirtina tikėjimą apie įvykio neteisėtumą. Pastebima, kad Serbijos politikai išlaikė nuomonę, jog NATO intervencijos būtinumas ir jos priežasčių reikšmingumas yra nepagrįstas. Abiejuose laikotarpiuose taip pat nuolat akcentuojamos per intervenciją žuvusios aukos ir sukelta didžiulė materialinė žalia, o tai įrodo, jog intervencija suvokiama kaip išskirtinai žiauri. Tiesa, antruoju tyrimo laikotarpiu pastebėta, kad politikai daug dažniau mini ne tik Serbijos civilių, bet ir jėgos struktūrų aukas. Antruoju laikotarpiu taip pat nustatyta, kad žala civiliams ir civilinės paskirties objektams

laikoma ne tik intervencijos netikslumo įrodymu, bet taip pat tiesioginio NATO nusitaikymo rezultatu. Taigi, patys pagrindiniai NATO intervencijos suvokimo bruožai – intervencijos laikymas agresija bei neteisėtu ir žiauriu nusikaltimu yra giliai įsitvirtinę tarp Serbijos politinio elito visu 2000-2020 m. laikotarpiu. Visgi, įdomesnis pokytis yra tai, jog 2000-2014 m. politikai intervencijos agresyvumą ir žiaurumą taip pat pabrėždavo per galių disbalanso momentą kai Serbija buvo agresyviai užpulta pačios galingiausios karinės galios, tačiau 2015-2020 m. šis akcentas apie galių disbalansą intervencijos metu pastebėtas kiek rečiau ir tai gali būti susiję su kintančiu pačios NATO suvokimu. 2015-2020 m. Serbijos politikai daug aktyviau ėmė pabrėžti intervencijos atminties svarbą, o tai užtvirtina politinį NATO intervencijos, kaip agresyvaus, žiauraus ir neteisėto nusikaltimo suvokimą, nes politikai, laikydamiesi tokio intervencijos vertinimo ir akcentuodami būtinybę nepamiršti turi galimybę per šį įvykį dar kartą įprasminti Serbijos nacionalinius mitus apie istorinę šalies kančią.

Tuo tarpu antrojo politinio naratyvo elemento, pristatančio NATO kaip veikėjo suvokimą tarp Serbijos politinio elito, turinys pasižymėjo ryškesniais pokyčiais. Nors tarp Serbijos politikų kaltė už intervenciją liko priskiriama NATO, visgi bendras NATO kaip veikėjo suvokimas, ypač dabartiniame kontekste, tapo daug nuosaikesnis. Taigi, abiejuose laikotarpiuose NATO yra vieningai vertinama kaip kalta ir atsakinga už intervencijos metu atliktus nusikaltimus prieš Serbiją, tačiau buvo pastebėta, kad jau 2000-2014 m. laikotarpio pabaigoje įsitikinimas, kad NATO privalo būti nubausta už atliktus nusikaltimus virto raginimu atsiprašyti, o 2015-2020 m. tarp politinio elito Serbijoje įsitvirtino suvokimas, kad NATO privalo atsiprašyti už intervenciją ir jos padarinius. Be to, pastebėta, jog Serbijos politikų antivakarietiškos nuotaikos ir polinkis NATO įvardinti agresoriumi maždaug nuo 2010 m. jau buvo pastebimai susilpnėjęs, o 2015-2020 m. laikotarpiu agresoriaus terminas galima sakyti visai išnyko iš politinio naratyvo. Reikšmingiausias pokytis politiniame NATO suvokime yra perėjimas nuo pirmuoju analizės laikotarpiu puoselėto suvokimo, kad NATO yra priešiška didžioji galia, siekianti įtakos bei galios regione, prie antruoju analizės laikotarpiu dominuojančio vertinimo, jog NATO nėra Serbijos priešė, o yra reikalinga ir naudinga partnerė, nes ji prisideda prie Serbijos ir regiono saugumo bei prie Serbijos progreso ir pažangos. Didžiąją dalį pirmojo analizės periodo Serbijos politikai NATO siejo su agresyviais geopolitinio dominavimo ir ekonominių interesų siekiais, visgi priešiški sentimentai nukreipti į NATO kaip į veikėją 2000-2014 m. periodo pabaigoje silpnėjo ir 2015-2020 m. NATO yra suvokiama nebe kaip priešė, o kaip reikalinga ir naudinga Serbijos partnerė. Gerėjantis NATO kaip organizacijos suvokimas yra siejamas su aiškia pačios Serbijos orientacija į ateitį ir iš to kylančiu poreikiu bendradarbiauti su NATO. Tačiau, prie to paties yra akivaizdu, kad aljanso kaip veikėjo suvokimas šiame laikotarpyje yra daug nuosaikesnis ir draugiškesnis dėl Serbijos politikų pragmatiško naudos suvokimo, kuris balansuoja neigiamas nuostatas apie NATO kaltę intervencijoje.

Trečias politinio naratyvo elementas pristato Serbijos vaidmens intervencijos metu suvokimą. Lyginant abu analizės laikotarpius galima sutikti, kad politinis savo vaidmens vertinimas yra labai panašus, tačiau antruoju tyrimo periodu pastebimi nauji būdai, kurie netiesiogiai puoselėja pasakojimą apie save. Tarp politinio elito visu tyrimo laikotarpiu pastebimas giliai įsitvirtinęs suvokimas, kad Serbija yra NATO intervencijos auka, abiejuose analizės laikotarpiuose šis aukos vaidmuo atpažįstamas per pabrėžiamą nuolatinę užsienio galių skriaudą prieš Serbiją, Serbijos gynybinės pozicijos akcentavimą bei griežtą savo kaltės neigimą. 2015-2020 m. laikotarpis išsiskyrė tuo, jog politikai savo kaip aukos vaidmens tiek nebeakcentuoja per Kosovo praradimo traumą, o taip pat ir tuo, jog kalbėdami apie intervenciją ir savo vaidmenį politikai įveda labai aiškų dabarties ir ateities svarbos motyvą. Pastebėta, kad Serbijos politikai suvokimą apie Serbijos auką ir nekaltumą taip pat pasakoja per akcentą, jog šalis dabar yra neutrali ir savarankiška bei siekia progreso ir orientuojasi į ateitį. Neutralumo pasirinkimas yra aiškiai susietas su NATO intervencijos patirtimi, todėl atkaklus neutralumo saugojimas rodo politikų įsitikinimą, kad Serbija yra nekalta intervencijos įvykių auka. Panašiai yra ir su orientacija į ateitį, politikai rodydami Serbijos stiprybę ir sugebėjimą vardan savo žmonių palaikyti draugiškus santykius su NATO, tuo pačiu parodo ir vertinimą, kad Serbija yra ta, kuri turi atleisti, nes ji yra nekalta ir nukentėjusi.

Apibendrinus visus tris sudedamuosius politinio NATO intervencijos naratyvo elementus galima teigti, kad abiejuose tyrimo laikotarpiuose Serbijos politikų atmintis apie intervenciją išlieka labai panaši – intervencija laikoma nusikaltimu prieš Serbiją, pati Serbija yra nekalta ir besigynusi auka, o NATO lieka kalta ir atsakinga už intervencijos įvykius. Tačiau antruoju laikotarpiu Serbijos politinis elitas aljansą supranta kaip veikėją, kuris nepaisant kaltės už intervenciją dabar ir ateityje bus svarbus Serbijos partneris.

Išanalizavus naratyvo kaitą galiausiai šis darbas siekia įvertinti tyrimo rezultatus Serbijos pasirinkimo intensyviau bendradarbiauti su NATO kontekste. Todėl norint suprasti politinio naratyvo reikšmę bendradarbiaujant su NATO reikia atsakyti į klausimą – ar ir kaip Serbijos politinis naratyvas apie 1999 m. NATO intervenciją derinamas prie šalies pasirinkimo intensyvinti santykius su NATO?

Prisimenant teorijoje pastebimas idėjas, jog priežastinis ryšys tarp naratyvų ir realios politikos yra abipusis - veikėjų politinius sprendimus gali paveikti kintantis naratyvas, arba pasikeitusi politinė strategija bei sprendimai gali priversti performuoti esamus naratyvus (Shenhav, 2006: 249-250) - tikėtina, kad Serbijos atveju politinei strategijai tapus pragmatiškai bei orientuotai į ateitį politinis elitas buvo priverstas prie to priderinti naratyvą apie NATO intervenciją, arba atvirkščiai – pakitęs intervencijos naratyvas įgalino sprendimus intensyvinti santykius su NATO. Atliktoje NATO intervencijos politinio naratyvo analizėje pastebėta, kad reikšmingiausi naratyvo pokyčiai yra ties elementu apimančiu NATO kaip veikėjo vertinimą, tuo metu intervencijos kaip įvykio ir pačios Serbijos vaidmens suvokimo turinys nėra ženkliai pakitęs. Nors, esminis kaltės už intervenciją

priskyrimas NATO nekito, visgi perėjimas nuo ankstyvuoju laikotarpiu puoselėto suvokimo, kad NATO yra priešiška didžioji galia, prie vertinimo, jog NATO nėra priešė, o yra reikalinga ir naudinga partnerė pakeičia bendrą NATO kaip veikėjo vertinimą dabartiniame kontekste. Dėl to galima matyti, kad politinis intervencijos naratyvas tik tam tikru mastu yra derinamas prie Serbijos pasirinkimo stiprinti partnerystę su NATO, tačiau tai nėra daroma radikaliai. Analizės metu taip pat nustatyta, kad pastebėti pokyčiai politiniame naratyve ėmė formuotis maždaug 2010 m., o galutinai įsitvirtinusiais tapo antruoju tyrimo periodu 2015-2020 m.. Taigi, atsižvelgiant į tai, kad politiniai sprendimai susiję su reikšmingu Serbijos ir NATO bendradarbiavimo stiprėjimu pastebimi nuo 2015 m. kai Serbija pasirašė pirmąjį individualų partnerystės veiksmų planą (IPAP), galima teigti, kad Serbijos politinio naratyvo dalyje apimančioje NATO suvokimą pokyčiai formavosi dar prieš priimant sprendimus intensyvinti santykius su NATO, o tą galima laikyti naratyvo paruošimu šioms politiniams sprendimams arba pakitusio naratyvo įgalintu politiniu sprendimu.

Politinio intervencijos naratyvo reikšmė bendradarbiaujant su NATO ir tai kaip politinis naratyvas apie intervenciją derinamas prie Serbijos pasirinkimo intensyvinti santykius su NATO daugiau atsiskleidžia per naratyvo elementų taikymą skirtinguose kontekstuose, kas tuo pačiu patvirtina idėją, jog politinio naratyvo naudojimas Serbijoje yra strategiškai ir selektyvus. Antros tyrimo dalies eigoje pastebėta įdomi tendencija – Serbijos politinio elito pasisakymai NATO intervencijos minėjimų metu dažniausiai apima visus tris sudedamuosius politinio naratyvo elementus ir jų bruožus. Intervencijos minėjimų kontekste, kuomet kreipiamasi į nukentėjusiųjų šeimas ir visuomenę, kuri laikosi gana neigiamo intervencijos vertinimo, politikai nevengia akcentuoti naratyvo elementų pristatančių intervenciją kaip žiaurią agresiją, Serbiją kaip nekaltą ir besigynusią auką, o NATO kaip kaltą ir atsakingą už intervenciją. Tuo metu santykių su NATO kontekste, ypač kai tai liečia bendras veiklas ir tiesioginius abiejų pusių kontaktus, Serbijos politikai savo pasisakymuose naudoja tik nuosaikiąją naratyvo elemento apie NATO dalį, kuri pristato NATO kaip reikalingą ir naudingą partnerę Serbijai. Šiame kontekste taip pat pabrėžiama elemento apie Serbiją dalis, kuri pasakoja apie dabartinę Serbijos neutralumą ir orientaciją į ateitį. Tuo metu, politinio naratyvo elementas apimantis griežtą intervencijos suvokimą bei naratyvo elemento apie NATO dalis, apimanti NATO atsakomybę ir kaltę už intervenciją, o taip pat elemento apie Serbijos vaidmenį dalis pasakojanti šalies kaip nekaltos ir besigynusios aukos vertinimą bendradarbiavimo su NATO kontekste yra gana ignoruojamos. Todėl galima matyti, kad Serbijos politikai politinį naratyvą apie NATO intervenciją naudoja atsižvelgdami į kontekstą, jie balansuoja naratyvo sudedamosiomis dalimis ir jų bruožais, pasirinkdami tuos, kurių turinys yra palankesnis pagal situaciją. Serbijos politikams santykių su NATO kontekste yra daug palankiau jų nuosaikesnis suvokimas apie NATO nei kad daug griežtesnis ir nekintantis suvokimas apie intervenciją ir apie savo vaidmenį joje. Politinio naratyvo apie NATO intervenciją naudojimas skirtinguose kontekstuose patvirtina, kad

Serbijos politikai šį naratyvą prie politinio pasirinkimo intensyvinti santykius su NATO derina gana selektyviai.

Šie pastebėjimai apie selektyvų naratyvo elementų taikymą skirtinguose kontekstuose gali padėti aiškinti ir tai, kodėl politiniame naratyve ryškesni pokyčiai pastebimi tik ties NATO kaip veikėjo vertinimu. Bendradarbiavimo su NATO kontekste, Serbijos politikai nėra linkę tiek daug kalbėti apie praeitį ir vėl aiškinti, kas įvyko intervencijos metu, bei kokį vaidmenį tuo metu užėmė Serbija. Santykiuose su NATO kaip tik yra pabrėžiama dabarties ir ateities svarba, o kadangi tam yra labai svarbi partnerystė su NATO, ko gero dėl to intervencijos politinio naratyvo turinio pokyčiai apsiriboja ties NATO kaip veikėjo vertinimu. Kita vertus, politinio naratyvo apie NATO intervenciją elementai tarpusavyje yra labai susiję, todėl stiprūs suvokimo pokyčiai ties vienu elementu paskatintų pokyčius ir ties kitais elementais, pavyzdžiui, jei Serbija nebelaikytų NATO kalta už intervenciją, tai ko gero reikalautų keisti suvokimą ir apie Serbijos vaidmenį intervencijos įvykiuose. Tai yra labai svarbu, nes tyrimo rezultatai parodo, jog Serbijos politinis elitas santykių su NATO kontekste aktyvuoja konkretų naratyvo elementą ir netgi konkrečius to elemento bruožus, kai tuo tarpu kitos naratyvo sudedamosios dalys yra deaktyvuojamos.

Taigi, Serbijos politinio elito naratyvas apie NATO intervenciją tam tikru mastu yra derinamas prie šalies pasirinkimo intensyvinti santykius su NATO. Naratyvo naudojimas yra selektyvus, o pačio naratyvo turinys pasižymi tokiais pokyčiais, kurie dera prie santykių su NATO konteksto ir pateisina aktyvėjantį bendradarbiavimą.

IŠVADOS

Šio tyrimo tikslas - išanalizuoti ankstyvąjį ir dabartinį Serbijos politinio elito naratyvą apie 1999 m. NATO intervenciją Jugoslavijoje, įvertinti naratyvo kaitą bei reikšmę Serbijos sprendimui intensyviau bendradarbiauti su NATO. Siekiant įgyvendinti šį tikslą buvo atlikta sisteminga antrinių šaltinių analizė bei žiniasklaidos šaltiniuose ir politinių institucijų internetinėse svetainėse publikuojamų numatytų politinių veikėjų pasisakymų turinio analizė. Abiejuose analizės laikotarpiuose (2000–2014 m. ir 2015–2020 m.) išanalizavus tris sudedamuosius politinio NATO intervencijos naratyvo elementus – pasakojimą apie 1999 m. intervenciją kaip apie įvykį, pasakojimą apie NATO kaip apie veikėją bei pasakojimą apie Serbijos vaidmenį intervencijos kontekste - paaiškėjo, kad politinis elitas Serbijoje visu 2000–2020 m. laikotarpiu nėra linkęs keisti naratyvo apie NATO intervenciją bei Serbijos ir NATO vaidmenį šios intervencijos metu. Pirmiausia, Serbijos politikai NATO intervencijos įvykius supranta kaip neteisėtą ir žiaurią agresiją. Abiejuose tyrimo laikotarpiuose taip pat yra nusistovėjęs supratimas, kad Serbija yra nekalta ir besigynusi NATO intervencijos auka, nuolat patirianti užsienio galių skriaudą. Visgi, dabartinis politinis naratyvas pasižymi pasikeitusiu ir daug nuosaikesniu NATO aljanso vertinimu. Nors antruoju tyrimo

laikotarpiu politikai vis dar akcentuoja NATO atsakomybę ir kaltę už intervenciją, visgi reikšmingiausias pokytis politiniame NATO suvokime yra perėjimas nuo pirmuoju analizės laikotarpiu puoselėto antivakarietiško suvokimo, kad NATO yra priešiška didžioji galia, siekianti įtakos bei galios regione, prie antruoju analizės laikotarpiu dominuojančio vertinimo, jog NATO nėra Serbijos priešė, o yra reikalinga ir naudinga partnerė, nes ji prisideda prie Serbijos ir regiono saugumo bei prie Serbijos progreso ir pažangos. Tikėtina, kad neigiamas nuostatas apie NATO kaltę intervencijoje balansuoja Serbijos politikų pragmatiškas naudos suvokimas, kuris kyla iš Serbijos išreiškiamos orientacijos į ateitį ir akcentuojamo karinio neutralumo, o tai yra labai reikšminga Serbijos politikų norui bendradarbiauti su NATO. Šalies karinis neutralumas, rodo Serbijos pragmatiškumą, nes užtikrina galimybę bendradarbiauti su skirtingų geopolitinių orientacijų veikėjais.

Vertinant šio politinio naratyvo reikšmę sprendimui intensyviau bendradarbiauti su NATO pastebėti du svarbūs aspektai. Pirmiausia, tai, jog pokytis pastebėtas ties naratyvo elementu apimančiu NATO vertinimą, o kitų naratyvo elementų turinys nepakito, rodo, kad politinis intervencijos naratyvas yra tik tam tikru mastu derinamas prie Serbijos pasirinkimo stiprinti partnerystę su NATO, tačiau tai nėra daroma drastiškai. Be to, pokyčiai Serbijos politiniame naratyve pastebimi dar prieš priimant sprendimus stiprinti santykius su NATO, o tą atsižvelgiant į teorines idėjas galima laikyti naratyvo paruošimu šiems politiniams sprendimams arba pakitusio naratyvo įgalintu politiniu sprendimu. Kitas svarbus aspektas yra tai, jog Serbijoje politinis intervencijos naratyvas yra naudojamas selektyviai ir tikslingai. Šio tyrimo metu nustatyta, kad politinio naratyvo apie NATO intervenciją taikymo logika tarp Serbijos politinių lyderių kinta atsižvelgiant į kontekstą – bendradarbiaujant su NATO dažniausiai pasitelkiami nuosaikiau politinio naratyvo elementų, apimančių Serbijos vaidmens bei NATO suvokimą, bruožai, o tuo metu intervencijos minėjimu kontekste puoselėjami ir skleidžiami daug griežtesni visų politinio naratyvo elementų bruožai. Nustatyta, kad santykių su NATO kontekste, ypač kai tai liečia bendras veiklas ir tiesioginius abiejų pusių susitikimus, Serbijos politikai savo pasisakymuose naudoja tik nuosaikiąją naratyvo elemento apie NATO dalį - bruožus kurie pristato NATO kaip reikalingą ir naudingą partnerę Serbijai. Šiame kontekste taip pat pabrėžiami elemento apie Serbiją bruožai, kurie pasakoja apie Serbijos neutralumą ir orientaciją į ateitį. Tuo metu, politinio naratyvo elementas apimantis griežtą intervencijos suvokimą bei naratyvo elemento apie NATO bruožai, apimantys NATO atsakomybę ir kaltę už intervenciją, o taip pat elemento apie Serbijos vaidmenį bruožai pasakojantys šalies kaip nekaltos ir besiginusios aukos vertinimą bendradarbiavimo su NATO kontekste yra ignoruojami. Taigi, Serbijos politikai politinį naratyvą apie NATO intervenciją naudoja atsižvelgdami į kontekstą, jie balansuoja naratyvo sudedamosiomis dalimis ir jų bruožais, pasirinkdami tuos, kurių turinys yra palankesnis pagal

situaciją. Identifikuotas selektyvus naratyvo elementų taikymas parodo, kad Serbijos politikai aktyvuoja ir deaktyvuoja skirtingas naratyvo sudedamąsias dalis.

Serbijos politinis naratyvas apie NATO intervenciją yra reikšmingas ne tik Serbijos santykiuose su NATO, bet ir šalies santykiuose su Rusija. Rusija nuo pat intervencijos pradžios smerkė NATO veiksmus buvusioje Jugoslavijoje (Viceré, 2019: 4; Sharyl, 2001: 2), o Serbijos politiniame lygmenyje dominuojantis naratyvas apie NATO intervenciją yra palaikomas ir išnaudojamas Rusijos. Rusijos aukščiausi politikai, tarp jų ir Prezidentas Vladimir Putin, valstybinė žiniasklaida, o pačioje Serbijoje Rusijos diplomatai palaiko labai griežtą suvokimą, kad NATO yra kalta už įgyvendiną barbarišką ir neteisėtą agresiją, kur prisidengus humanitarinės intervencijos vardu buvo žudomi žmonės ir niokojama Serbija (O'Connor, 2021; President of Russia, 2019; Gutterman, 2014). Politinio naratyvo išsaugojimas Serbijai leidžia palaikyti draugiškus santykius su Rusija, nes dominuojančio naratyvo apie intervenciją atsisakymas galėtų tapti ženklu, jog Serbija tolsta nuo Rusijos ir tampa daug artimesnė NATO, o tai nenaudinga pačiai Serbijai, kurios užsienio politikos orientacija yra ne tik kad neutrali, bet ir pragmatiška. Šis naratyvo apie intervenciją suderinamumas su Rusijos požiūriu taip pat gali padėti paaiškinti, kodėl politinis intervencijos naratyvas Serbijoje kito gana nežymiai.

Be abejonės, svarbu apsvarstyti šios analizės trūkumus ir silpnąsias vietas. Visų pirma, ankstyvasis politinis naratyvas šiame darbe yra sisteminamas remiantis akademinė literatūra, todėl reikia sutikti, kad naudotų tekstų autorių kokybinės analizės gali būti kiek paveiktos jų subjektyvumo, kas tuo metu atsiliepią ir šio darbo rezultatams bei išvadoms. Be to, vertinant dabartinį Serbijos politinį naratyvą atlikta politinių veikėjų pasisakymų turinio analizė taip pat pasižymi trūkumais ypač kylančiais dėl analizėje naudojamų šaltinių. Pirmiausia, žiniasklaidos šaltiniai ne visada pateikia pilnas politinių veikėjų kalbas, tačiau publikuoja tik pagrindines jų dalis, o tai apriboja naratyvo analizės tikslumą. Be to, interpretuojant politikų pasisakymų turinį visuomet išlieka galimybė netinkamai arba subjektyviai suprasti komentarų reikšmę. Galiausiai, politiniai veikėjai beveik visada pasisako serbų kalba, todėl verčiant ir interpretuojant jų komentarus yra galimi netikslumai. Taigi, šio darbo išvados gali būti tam tikru mastu ginčijamos, todėl neturėtų būti laikomos absoliučiai galutinėmis, tolesni šio naratyvo vertinimai, įtraukiantys papildomus pasisakymų kontekstus bei šaltinius galėtų sustiprinti šio darbo išvadas.

Tačiau nepaisant šių trūkumų, tyrimas iliustruoja teorinę diskusiją apie naratyvų reikšmę politinių sprendimų pokyčiams, nes atlikta analizė aiškiai įprasmina teorines idėjas apie naratyvų ir politinių sprendimų santykį bei selektyvų naratyvų taikymą. Be to, atkreipiant dėmesį į tai, kad naratyvų tyrimai suteikia galimybę iš vidaus suprasti valstybės patirties ypatybes, šio tyrimo išvados yra prasmingos suprantant, jog Serbijos politikai vis dar nėra linkę ieškoti subalansuoto požiūrio į istoriją ir nededa pastangų pripažinti nusikaltimų susijusių su konfliktu Kosove. Serbijos politiniam

elitui vis dar trūksta jėgų ir noro atsigauti po šių įvykių, o intervencijos įvykių suvokimas yra itin tvirtai įsišaknijęs Serbijos strateginėje kultūroje ir patvirtina akademikų minimus tapatybinius Serbijos mitus apie istorinę šalies kančią. Todėl tyrimo išvados yra prasmingos suvokiant Serbiją, kaip valstybę pretenduojančią tapti ES nare. Ši analizė taip pat įprasmina teorinę diskusiją apie sudėtingą ir ilgą naratyvų kaitą, o tuo pačiu įrodo ir tai, kad naratyvų kaitos procesai yra išskirtinai sudėtingi valstybėse, patyrusiose įvairaus masto konfliktus, nes ten istorijos įvykiai įgauna ypatingą svarbą, o tai itin apsunkina istorinės atminties ir naratyvų kaitą.

Galiausiai, kaip ir minėta šio darbo įvade, 1999 m. NATO intervencija nėra labai plačiai analizuota iš Serbijos tapatybės, kolektyvinės atminties ar diskurso perspektyvos. Šiuo metu yra sunku rasti tyrimų, kurių tikslas būtų išanalizuoti kaip nuo 2014 m. vystosi Serbijos politiniame lygmenyje puoselėjamas naratyvas apie NATO intervenciją. Nors NATO intervencija ir pripažįstama kaip itin svarbus dėmuo Serbijos ir NATO santykiuose, šį įvykį apimančio politinio naratyvo ryšys su dabartine Serbijos saugumo ir gynybos politika taip pat nėra išplėtotas. Būtent šiame darbe atlikta analizė galėtų būti laikoma įnašu pildant šią tyrimų erdvę. Šis tyrimas taip pat yra vienas pirmų bandymų analizuoti Serbijos politinio naratyvo santykį su Serbijos sprendimu intensyviai bendradarbiau su NATO, iš to kyla siūlymas aktyviau tirti šį ryšį, kadangi tai galėtų padėti sistemingiau suprasti ir sekti dabartinę strateginės kultūros bei istorinės atminties situaciją ir raidą Serbijoje.

LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

- Adamek, D. (2016). Zasto: Belgrade and the remains of the NATO bombing. *Landscapes of Violence*, 4(1), 1-19.
- Amin, S. N. (2014). The impact of identity politics in challenging national narratives: A case study among Canadian Muslims. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 14(3), 418–35.
- Andrews, M. (2007). History, biography, and political narratives. In M. Andrews (Ed.), *Shaping History: Narratives of Political Change* (pp. 1-13). Cambridge: Cambridge University Press.
- Andrews, M. (2014). Narrating moments of political change. In P. Nesbitt-Larking et al (Ed.), *The Palgrave handbook of global political psychology* (pp. 353-368). London: Palgrave Macmillan.
- Aptel, C. (2011). International and Hybrid Criminal Tribunals: Reconciling or Stigmatizing? In P. Arthur (Ed.), *Identities in transition: challenges for transitional justice in divided societies* (pp. 149-187), New York: Cambridge University Press.
- Aranas, P. F. (2012). *Smokescreen: The US, NATO and the Illegitimate Use of Force*. New York: Algora Publishing.
- Arneson, K. (2013). *Beyond the ruin: articulations of identity in Belgrade's post-conflict cityscape*. Magistro darbas, University of Edinburgh.
- Averre, D. (2009). From Pristina to Tskhinvali: The Legacy of Operation Allied Force in Russia's Relations with the West. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 85(3), 575-591.
- Bădescu, G. (2016). 'Achieved without Ambiguity?' Memorializing Victimhood in Belgrade after the 1999 NATO Bombing. *Südosteuropa*, 64(4), 500-519.
- Bakić, J., Pudar, G. (2009). The Yugoslav succession wars and the war for symbolic hegemony. In P. Kolstø (Ed.), *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts: Representations of Self and Other* (pp. 105-127). London: Routledge.
- Banjeglav, T. (2012). Conflicting memories, competing narratives and contested histories in Croatia's post-war commemorative practices. *Politička misao*, 49(5), 7-31.
- Bar-Tal, D., et al. (2009). A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Review of the Red Cross*, 91(874), 229-258.
- Berger, S. (2007). Writing national histories in Europe: Reflections on the pasts, presents, and futures of a tradition. In K. H. Jarausch, T. Lindenberger (Ed.), *Conflicted Memories: Europeanizing contemporary histories* (pp. 55–68). New York: Berghahn Books.

<https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2019&mm=03&dd=22&nav_id=106466>.

Bieber, F. (2003). Serbia after the Kosovo war: The defeat of nationalism and change of regime. In F. Bieber, Z. Daskalovski (Ed.), *Understanding the War in Kosovo* (pp. 319-337). London: Frank Class Publishers.

Bobić, N. (2012). Belgrade in Formation(s). *Fabrications*, 21(1), 7-28.

Bobić, N. (2017). Belgrade (de)void of identity: Politics of time, politics of control and politics of difference. *Cultural Dynamics*, 29(1-2), 3-22.

Bonafè, B. (2009). *The relationship between state and individual responsibility for international crimes*. Leiden: BRILL.

Bugarski, R. (2000). Discourses of War and Peace. *Folia linguistica*, 34(3-4), 129-146.

Cerovina, J. (2016). *NATO poštuje vojnu neutralnost Srbije*. POLITIKA. Žiūrēta 2021 03 16
<<https://www.politika.rs/sr/clanak/368457/Politika/NATO-postuje-vojnu-neutralnost-Srbije>>.

Chinkin, C. (2000). The legality of Nato's action in the former Republic of Yugoslavia (FRY) under international law. *International & Comparative Law Quarterly*, 49(4), 910-925.

Cortazzi, M. (2001). Narrative analysis in ethnography, In P. Atkinson (Ed.), *Handbook of ethnography* (pp. 384-394), London: Sage.

Dacic, I. (2016). *Nema izdaje, Srbija je nezavisna i vojno neutralna*. POLITIKA. Žiūrēta 2021 03 16
<<http://www.politika.rs/sr/clanak/349620/Nema-izdaje-Srbija-je-nezavisna-i-vojno-neutralna>>.

Davenport, B. (2015). A Heritage of Resistance' – The Changing Meanings of Belgrade's Generalštab. In D. Viejo-Rose, & M. L. S. Sørensen (Ed.), *War and Cultural Heritage: Biographies of Place* (pp.156-183). Cambridge University Press.

David, L. (2013). *No-One's Memories and a Monument to No-One: The Process of Collective Memory Construction in Serbia After the Wars of the 1990s*. Doktoro disertacija, Beersheba: Ben-Gurion University.

David, L. (2014). Impression management of a contested past: Serbia's evolving national calendar. *Memory Studies*, 7(4), 472-483.

Demjaha, A. (2000). The Kosovo conflict: A perspective from inside. In A. Schnabel and R. Thakur (Ed.), *Kosovo and the challenge of humanitarian intervention: selective indignation, collective action, and international citizenship* (pp. 32-43). Tokyo: The United Nations University Press.

Dragović-Soso, J. (2013). The Parting of Ways: Public Reckoning with the Recent Past in Post-Milošević Serbia. In. T. W. Waters (Ed.), *The Milošević Trial: An Autopsy* (pp. 389–408). New York: Oxford University Press.

Đurić, N. (2015). *Stoltenbergovo saučešće za žrtve NATO bombardovanja*. POLITIKA. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/330214/Region/Stoltenbergovo-saucesce-za-zrtve-NATO-bombardovanja>>.

Ejdus, F. (2014). Serbia's Military Neutrality: Origins, effects and challenges. *Croatian International Relations Review*, 20 (71), 43-71.

Ejdus, F. (2018). Critical situations, fundamental questions and ontological insecurity in world politics. *Journal of International Relations and Development*, 21, 883–908.

European Parliament. (2011). *NATO's relations with Serbia*. Žiūrèta 2020 12 23 <https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/sede/dv/sede130411natoserbia/_sede130411natoserbia_en.pdf>.

EWB. (2019). *NATO and Serbia in 2019: Cooperation on the rise*. European Western Balkans. Žiūrèta 2020 12 23 <<https://europeanwesternbalkans.com/2019/12/30/nato-and-serbia-in-2019-cooperation-on-the-rise/>>.

EWB. (2019a). *Serbia held more exercises with NATO than with Russia in 2019*. European Western Balkans. Žiūrèta 2020 12 23 <<https://europeanwesternbalkans.com/2019/11/18/serbia-held-more-exercises-with-nato-than-with-russia-in-2019/>>.

EWB. (2019b). *Twenty years after the bombing – where do Serbia and NATO stand today?* European Western Balkans. Žiūrèta 2021 03 21 <<https://europeanwesternbalkans.com/2019/03/25/twenty-years-bombing-serbia-nato-stand-today/>>.

EWB. (2020). *Survey: 80% of Serbian citizens against NATO membership, but only 33% against cooperation*. European Western Balkans. Žiūrèta 2020 12 23 <<https://europeanwesternbalkans.com/2020/11/17/survey-80-of-serbian-citizens-against-nato-membership-but-only-33-against-cooperation/>>.

Finney, P. (2010). Land of ghosts? Memories of war in the Balkans. In. G. Kassimeris, J. Buckley (Ed.), *The Ashgate Research Companion to Modern Warfare* (pp. 343-365). Farnham: Ashgate.

Forge, P. C. (2002). Bombs for peace: A comparative study of the use of air power in the Balkans. *Armed Forces & Society*, 28(2), 211-232.

Freedman, L. (2000). Victims and Victors: Reflections on the Kosovo War. *Review of International Studies*, 26(3), 335-358.

- Fridman, O. (2016). Memories of the 1999 NATO Bombing in Belgrade, Serbia. *Südosteuropa*, 64(4), 438-459.
- Fridman, O. ir Rácz, K. (2016). Memories and Narratives of the 1999 NATO Bombing in Serbia. *Südosteuropa*, 64(4), 433-437.
- Gordy, E. (2013). Tracing Dialogue on the Legacy of War Crimes in Serbia. In. D. Žarkov, M. Glasius (Ed.), *Narratives of Justice In and Out of the Courtroom* (pp. 111-131). New York: Springer.
- Gordy, E. (2013a). *Guilt, responsibility, and denial: The past at Stake in post-Milosevic Serbia*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Grillot, S. R., Cruise, R. J., & D'Erman, V. J. (2009). Developing security community in the Western Balkans: The role of the EU and NATO. *International Politics*, 47(1), 62–90.
- Gromes, T. (2019). A HUMANITARIAN MILESTONE? NATO'S 1999 INTERVENTION IN KOSOVO AND TRENDS IN MILITARY RESPONSES TO MASS VIOLENCE. PRIF Report. Žiūrèta 2021 03 21 <https://www.hsfk.de/fileadmin/HSFK/hsfk_publicationen/prif0219.pdf>.
- Gutterman, S. (2014). Russia uses 1999 NATO bombing in media war over Crimea. Reuters. Žiūrèta 2021 04 26 <<https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-russia-kosovo-idUSBREA2N0SC20140324>>.
- Hodge, C., C. (2000). Casual war: Nato's intervention in Kosovo. *Ethics & International Affairs*, 14, 39-54.
- YIHR. (2019). Twenty Years from the Murder of 16 Workers of Serbian National Television. Žiūrèta 2021 03 21 <<https://www.yihr.rs/en/twenty-years-from-the-murder-of-16-workers-of-serbian-national-television/>>.
- YIHR. (2020). Workshop and Open Lecture about NATO Intervention in FRY in Niš. Žiūrèta 2021 03 21 <<https://www.yihr.rs/en/workshop-and-open-lecture-about-nato-intervention-in-fry-in-nis/>>.
- Jansen, S. (2000). Victims, Underdogs and Rebels: Discursive Practices of Resistance in Serbian Protest. *Critique of Anthropology*, 20, 393–419.
- Joyner, C. C., Arend, A. C. (2004). Rethinking the Legal Nuances of Kosovo: Toward an Emerging Norm of Anticipatory Humanitarian Intervention?. In. J.S. Morton, R.C Nation, P. Forage, S. Bianchini (Ed.), *Reflections on the Balkan Wars: Ten Years After the Break Up of Yugoslavia* (pp. 165-186). New York: Palgrave Macmillan.
- Judah, T. (2009). End of Empire. In. T. Judah (Ed.), *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia* (pp. 312-337) Yale University Press.

Katzenstein, P. (1996). *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York: Columbia University Press.

Kříž, Z. (2015). Disaster or Success? Evaluation of Worst Case Scenario. In R. Czulda ir M. Maldej (Ed.) *NEWCOMERS NO MORE? Contemporary NATO and the Future of the Enlargement from the Perspective of "Post-Cold War" Members* (pp. 51-59). Warsaw, Prague, Brussels: International Relations Research Institute in Warsaw.

Langenbacher, E. (2003). Changing Memory Regimes in Contemporary Germany?. *German Politics & Society*, 21, 46–68.

Lavrence, C. (2007). Between Monumental History and Experience: Remembering and Forgetting War in Belgrade. *Ethnologie française*, 3(3), 441-447.

Loytomaki, S. (2014). European memory: Memory claims and their legal 'regulation' in the European Union. In *Law and the politics of memory: Confronting the past* (pp. 19-39). Abingdon: Routledge.

M.G. (2020). *Položeni venci na mestu stradanja gardista 1999 godine*. POLITIKA. Žiūrēta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/450722/Polozeni-venci-na-mestu-stradanja-gardista-1999-godine>>.

M.G. (2020b). *Godišnjica pogibije gardista i pacijenata KBC „Dr Dragiša Mišović”*. POLITIKA. Žiūrēta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/454497/Godisnjica-pogibije-gardista-i-pacijenata-KBC-Dr-Dragisa-Misovic>>.

Malone, E., et al. (2017). Stories about ourselves: How national narratives influence the diffusion of large-scale energy technologies. *Energy research & social science*, 31, 70-76.

Mandelbaum, M. (1999). A Perfect Failure: NATO's War against Yugoslavia. *Foreign Affairs*, 78(5), 2-8.

Mandić, D. (2008). Myths and Bombs: War, State Popularity and the Collapse of National Mythology. *Nationalities Papers*, 36(1), 25–54.

Mandić, M. (2016). Official Commemoration of the NATO Bombing of Serbia. A Case Study of the Fifteenth Anniversary. *Südosteuropa*, 64(4), 460-481.

McAlpine, L. (2016). Why might you use narrative methodology? A story about narrative. *Eesti Haridusteaduste Ajakiri*, 4(1), 32-57.

Milić, L. (2003). From Serbia with Hate: A Case Study in Globalization, Trauma, and Language. *Dialectical Anthropology*, 27, 331–353.

Milošević, S. (2015). The ghosts of the past, present and future: the case of the Army Headquarters in Belgrade, Serbia. *Journal of Architecture and Urbanism*, 39(1), 37-55.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015). *Central state commemorative ceremony*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/8012/centralna-drzavna-komemorativna-svecanost-8012>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015a). *Day of Remembrance of the killed in NATO aggression*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/8009/dan-secanja-na-stradale-u-nato-bombardovanju-8009>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015b). *Defending itself, Serbia defended the international law*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/8007/braneci-sebe-srbija-branila-medjunarodno-pravo-8007>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015f). *Anniversary of the NATO bombing in Varvarin marked*. Žiūrèta 2021 03 20 <<http://www.mod.gov.rs/eng/8342/obelezena-godisnjica-stradanja-u-nato-agresiji-u-varvarinu-8342>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2016). *As long as Serbia exists and there is memory places of suffering should be visited*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9436/dok-je-srbije-i-pamcenja-treba-obilaziti-mesta-stradanja-9436>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2016a). *Central state ceremony to mark the Remembrance Day in Varvarin*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9435/centralna-drzavna-ceremonija-obelezavanja-dana-secanja-u-varvarinu-9435>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2017c). *Minister Vulin: The time of shame is gone. It's time for a quiet pride*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/11627/ministar-vulin-proslo-je-vreme-stida-ovo-je-vreme-tihog-ponosa-11627>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018). *State ceremony marking the Day of Remembrance of the Victims of the NATO Aggression*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/12348/drzavna-ceremonija-dana-secanja-na-zrtve-nato-agresije-12348>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018a). *Minister Vulin: We cannot forget the NATO aggression, we cannot even forgive*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/12345/ministar-vulin-nato-agresiju-ne-mozemo-da-zaboravimo-ne-mozemo-ni-da-oprostimo-12345>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018k). *Minister Vulin: There is no excuse for NATO aggression against the FRY*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/12538/ministar-vulin-nema-opravljanja-za-agresiju-nato-na-srj-12538>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019b). *Minister Vulin: We will not do to other nations what they did to us.* Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13742/ministar-vulin-necemo-raditi-drugim-narodima-ono-sto-su-radili-nama-13742>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019d). *Memorial medals were presented in the Guard Club to the family members of warriors fallen in NATO aggression from the territory of Montenegro.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14741/u-domu-garde-urucenje-vojne-spomenice-clanovima-porodica-palih-boraca-u-nato-agresiji-sa-teritorije-crne-gore-14741>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019n). *Minister Vulin: You should express regret over the killed soldiers.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13961/ministar-vulin-izrazite-zaljenje-zbog-ubijenih-vojnika-13961>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019p). *Opening of the Exhibition "Children in War" in the Central Military Club.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13907/u-domu-vojske-otvorena-izlozba-deca-u-ratu-13907>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019s). *Opening of Exhibition "Defence 78" Dedicated to Defence against NATO Aggression.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13839/otvorena-izlozba-odbrana-78-posvecena-odbrani-od-nato-agresije-13839>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019t). *Minister Vulin: In 1999, they tried to kill Serbia, but killed international law.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13766/ministar-vulin-1999-godine-pokusali-su-da-ubiju-srbiju-ali-su-ubili-medjunarodno-pravo-13766>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019u). *Minister Vulin: I am sorry that NATO has no courage to recognize the crime.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13759/ministar-vulin-zao-mi-je-sto-nato-nema-hrabrosti-da-prizna-zlocin-13759>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019v). *Minister Vulin: NATO bombing is the last crime of the 20th century.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13537/ministar-vulin-nato-bombardovanje-poslednji-zlocin-20-veka-13537>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020). *Minister Vulin: NATO aggression was the last major and unpunished crime in the 20th century.* Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/15783/ministar-vulin-nato-agresija-je-bila-poslednji-veliki-i-nekaznjeni-zlocin-u-20-veku-15783>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020e). *Minister Vulin: NATO aggression must not be forgotten*. Žiūrēta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/16117/ministar-vulin-nato-agresija-ne-sme-da-se-zaboravi-16117>>.

Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020f). *The 21st anniversary of the Battle of Paštrik marked*. Žiūrēta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/16062/obelezena-21-godisnjica-bitke-na-pastriku-16062>>.

Ministarstvo spoljnih poslova. (2018). *Ministar Dačić učestvovao na Šestoj beogradskoj NATO nedelji*. Žiūrēta 2021 03 20 <<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/20508-2018-11-08-09-50-21?lang=lat>>.

Mitchell, M. ir Egudo, M. (2003). *A Review of Narrative Methodology*. Edinburgh South Australia: DSTO Systems Sciences Laboratory.

Morus, C. M. (2007). Slobodan the Redeemer: The Rhetoric of Slobodan Milosevic and the Construction of the Serbian "People". *Southern Communication Journal*, 72(1),1-19.

NATO. (2016). *Kosovo Air Campaign (Archived) Operation Allied Force*. Žiūrēta 2021 04 20 <https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49602.htm>.

NATO. (2017). *Individual Partnership Action Plans*. Žiūrēta 2020 12 23 <https://www.nato.int/cps/ua/natohq/topics_49290.htm>.

NATO. (2019). *Relations with Serbia*. Žiūrēta 2020 12 23 <https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50100.htm>.

NATO. (2020). *Relations with Bosnia and Herzegovina*. Žiūrēta 2020 12 23 <https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49127.htm>.

NATO. (2020a). *NATO's role in Kosovo*. Žiūrēta 2021 04 20 <https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_48818.htm>.

Nikolic, I. (2015). *Serbia Mourns NATO Bombing Victims*. Balkan Insight. Žiūrēta 2021 03 15 <<https://balkaninsight.com/2015/03/25/serbia-won-t-forget-nato-victims/>>.

Nikolic, I. (2016). *Serbia Remembers NATO Bombing Casualties*. Balkan Insight. Žiūrēta 2021 03 15 <<https://balkaninsight.com/2016/03/24/serbia-remembers-nato-bombing-victims-03-24-2016/>>.

O'Connor, T. (2021). *Russia Warns NATO Aggression Must 'Never Be Repeated' as U.S. Rallies Alliance*. Newsweek. Žiūrēta 2021 04 26 <<https://www.newsweek.com/russia-nato-aggression-never-repeated-us-rallies-allies-1578566>>.

Obradović, S. (2016). Don't forget to remember: Collective memory of the Yugoslav wars in present-day Serbia. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 22(1), 12–18.

Obradović, J. (2013). "Haven't Serbs also been killed?": victimhood, resentment and marginality. In: J. Obradović, *Ethnic conflict and war crimes in the Balkans: the narratives of denial in post-conflict Serbia* (pp. 163-196). Bloomsbury Publishing.

Osland, K. M. (2005). The trial of Slobodan Milosevic. In: S. P. Ramet, V. Pavlaković (Ed.), *Serbia Since 1989* (pp. 227-255). Seattle: University of Washington Press.

P. D. (2015). *Dačić: Nemamo nameru da uđemo u NATO*. Žiūrèta 2021 04 04 <<https://www.danas.rs/politika/dacic-nemamo-nameru-da-udjemo-u-nato/>>.

Patterson, M. ir Monroe, K. R. (1998). Narrative in political science. *Annual review of political science*, 1(1), 315-331.

Pawelec, M., & Grimm, S. (2014). Does National Identity Matter? Political Conditionality and the Crucial Case of Serbia's (Non-) Co-operation with the ICTY. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 52(6), 1290-1306.

POLITIKA. (2015). *Nikolić: Brutalno smo kažnjeni bez suđenja*. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/322662/Nikolic-Brutalno-smo-kaznjeni-bez-sudenja>>.

POLITIKA. (2018). *Posle 20 godina, moguće pomirenje Srbije i NATO?* Žiūrèta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/412967/Posle-20-godina-moguće-pomirenje-Srbije-i-NATO>>.

POLITIKA. (2019). *Obeleženo 20 godina od bombardovanja KBC „Dragiša Mišović”*. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/429984/Drustvo/Obelezeno-20-godina-od-bombardovanja-KBC-Dragisa-Misovic>>.

POLITIKA. (2019a). *Bombardovanje RTS-a varvarsko delo bez opravdanja*. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/428035/Bombardovanje-RTS-a-varvarsko-delo-bez-opravljanja>>.

POLITIKA. (2019b). *Vučićeva „poruka snage” opoziciji*. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/427208/Vuciceva-poruka-snage-opoziciji>>.

POLITIKA. (2019c). *Vulin se nada da će NATO priznati da je agresija na Srbiju bila zločin*. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/425976/Vulin-se-nada-da-ce-NATO-priznati-da-je-agresija-na-Srbiju-bila-zlocin>>.

POLITIKA. (2019d). *Bombardovanje je bio zločin koji je unazadio region*. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/425940/Bombardovanje-je-bio-zlocin-koji-je-unazadio-region>>.

POLITIKA. (2019e). *Sećanje na žrtve NATO bombardovanja u Nišu Nećemo pamtiti reči naših neprijatelja – nego tišinu naših prijatelja*. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/425760/Necemo-pamtiti- reci-nasih-neprijatelja-nego-tisinin-prijatelja>>.

POLITIKA. (2019k). *Bombardovanje nije bilo naša greška*. Žiūrēta 2021 03 17 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/425588/Bombardovanje-nije-bilo-nasa-greska>>.

POLITIKA. (2019m). *Dačić: Zamolio sam NATO da dolaze redovnim avio linijama*. Žiūrēta 2021 03 17 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/420394/Dacic-Zamolio-sam-NATO-da-dolaze-redovnim-avio-linijama#!>>.

POLITIKA. (2020). *Vučić o NATO agresiji: Tukli su Srbiju da bi joj oteli Kosovo*. Žiūrēta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/450735/Vucic-o-NATO-agresiji-Tukli-su-Srbiju-da-bi-joj-oteli-Kosovo>>.

Polkinghorne, D. E. (1995). Narrative configuration in qualitative analysis. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 8(1), 5-23.

Popović, S. (2020). *Serbia has no plan of military activities for 2021 because of the moratorium on military exercises?* European Western Balkans. Žiūrēta 2020 12 23 <<https://europeanwesternbalkans.com/2020/12/11/serbia-has-no-plan-of-military-activities-for-2021-because-of-the-moratorium-on-military-exercises/>>.

Predsednik Republike Srbije. (2015). *Oni koji se nisu izvinili ne zaslužuju sećanje ni oprost*. Žiūrēta 2021 03 18 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/oni-koji-se-nisu-izvinili-ne-zasluzuju-secanje-ni-oprost>>.

Predsednik Republike Srbije. (2016b). *Zašto sam potpisao Zakon o NATO*. Žiūrēta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/zasto-sam-potpisao-zakon-o-nato>>.

Predsednik Republike Srbije. (2017). *Predsednik Republike Srbije Tomislav Nikolić otkrio spomen-obeležje „Srpskim majkama“*. Žiūrēta 2021 03 18 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/predsednik-republike-srbije-tomislav-nikolic-otkrio-spomen-obelezje-srpskim>>.

Predsednik Republike Srbije. (2017a). *Sastanak sa generalnim sekretarom NATO Jensom Stoltenbergom*. Žiūrēta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/sastanak-sa-generalnim-sekretarom-nato-jensom-stoltenbergom>>.

Predsednik Republike Srbije. (2018). *Govor Predsednika Republike Srbije u Kosovskoj Mitrovici 09.09.2018*. Žiūrēta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/govor-predsednika-republike-srbije-u-kosovskoj-mitrovici-09092018>>.

Predsednik Republike Srbije. (2018a). *Sastanak sa predsednikom Parlamentarne skupštine NATO*. Žiūrēta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/sastanak-sa-predsednikom-parlamentarne-skupstine-nato>>.

Predsednik Republike Srbije. (2018d). *Predsednik Vučić na ceremoniji otvaranja međunarodne terenske vežbe "SRBIJA 2018"*. Žiūrēta 2021 03 19

<<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/predsednik-vucic-na-ceremoniji-otvaranja-medjunarodne-terenske-vezbe-srbija-2018>>.

Predsednik Republike Srbije. (2019c). *Sastanak sa komandantom američkih vojnih snaga u Evropi*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/sastanak-sa-komandantom-americkih-vojnih-snaga-u-evropi>>.

Predsednik Republike Srbije. (2020). *Predsednik Vučić obratio se naciji povodom 21 godine od početka NATO agresije*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/predsednik-vucic-obratio-se-naciji-povodom-21-godine-od-pocetka-nato-agresije>>.

President of Russia. (2019). *Интервью сербским изданиям «Политика» и «Вечерние новости»*. Žiūrèta 2021 04 26 <<http://kremlin.ru/events/president/news/59680>>.

Rácz, K. (2016). Trauma or Entertainment? Collective Memories of the NATO Bombing of Serbia. *Südosteuropa*, 64(4), 520-543.

Radoman, J. (2020). *Serbia and NATO: From enemies to (almost) partners*. Belgrade: Belgrade Centre for Security Policy.

Ramadanović, P. (2003). When Bombs Fall: Becoming American During the NATO Bombing of Yugoslavia (excerpts). *Discourse*, 25(1), 272-293.

Ramet, S. P. (2007). The denial syndrome and its consequences: Serbian political culture since 2000. *Communist and Post-Communist Studies*, 40(1), 41-58.

Ristic, M. (2014). *Belgrade Women Commemorate Kosovo War Crimes*. Balkan Insight. Žiūrèta 2021 04 20 <<https://balkaninsight.com/2014/03/26/belgrade-women-remember-kosovo-crimes/>>.

Roberts, A. (1999). Nato's 'humanitarian war' over Kosovo. *Survival*, 41(3), 102-123.

Rudic, F. (2017). *Serbia Mourns 1999 Bombing Victims; Kosovo Thanks NATO*. Balkan Insight. Žiūrèta 2021 03 15 <<https://balkaninsight.com/2017/03/24/serbia-marks-18th-anniversary-of-nato-bombing-03-24-2017/>>.

Satjukow, E. (2016). These Days, when a Belgrader Asked: 'How Are You Doing?', the Answer Is: 'I'm Waiting'. *Ethnologia Balkanica*, (19), 323-342.

Savić, A. (2010). SERBIA. In. A. Bebler (Ed.), *NATO at 60: the post-cold war enlargement and the alliance's future* (pp. 87-91). Amsterdam: IOS Press BV.

Sharyl, C. (2001). Russia and NATO Toward the 21st Century: Conflicts and Peacekeeping in Bosnia-Herzegovina and Kosovo. *NATO/Academic Affairs 1999-2001*.

Shenhav, S. R. (2006). Political narratives and political reality. *International Political Science Review*, 27(3), 245-262.

Shkëlzen G. (2020). Kosova Under Yugoslavia (1945–1999) in the History Textbooks of Kosova and Serbia. In. G. Ognjenović, & J. Jozelić (Ed.), *Nationhood and the Politicization of History in School Textbooks: Identity, the Curriculum and Educational Media* (pp. 61-87). Palgrave Macmillan.

Short, M. (2002). Operation Allied Force from the perspective of the NATO Air Commander. *International Law Studies*, 78(1), 40.

Socea, I., E. (2009). NATO's Military Intervention in Kosovo and the Diplomatic Alternative. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională – Journal for Multidimensional Education*, 1(1), 83-92.

Somers, M., R. (1994). The narrative constitution of identity: a relational and network approach. *Theory and Society*, 23, 605–49.

Spalović, D. (2015). *Vučić: Samo ne tražite od nas da zaboravimo*. POLITIKA. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/322737/Vucic-Samo-ne-trazite-od-nas-da-zaboravimo>>.

Spalović, D. (2016). *Vučić: Srbija mora da veruje u život*. POLITIKA. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/351726/Danas-17-godina-od-NATO-agresije>>.

Stahl, B. (2013). Another “strategic accession”? The EU and Serbia (2000–2010). *Nationalities Papers*, 41(3), 447-468.

Starova, A. (2015). NATO's Enlargement as a Great Contribution to International Freedom, Peace and Security. In. R. Czulda ir M. Maldej (Ed.) *NEWCOMERS NO MORE? Contemporary NATO and the Future of the Enlargement from the Perspective of “Post-Cold War” Members* (pp. 117-131). Warsaw, Prague, Brussels: International Relations Research Institute in Warsaw.

Steele, B., J. (2005). Ontological security and the power of self-identity: British neutrality and the American civil war. *Review of International Studies*, 31, 519–540.

Stojković, D., Glišić, M. (2020). Serbia's Military Neutrality: Is It Economically Beneficial?. *Defence and Peace Economics*, 31(5), 583-599.

Subotić, J. (2011). Europe Is a State of Mind: Identity and Europeanization in the Balkans. *International Studies Quarterly*, 55(2), 309-330.

Subotić, J. (2013). Remembrance, public narratives, and obstacles to justice in the Western Balkans. *Studies in Social Justice*, 7(2), 265-283.

Subotić, J. (2013a). Stories States Tell: Identity, Narrative, and Human Rights in the Balkans. *Slavic Review*, 72(2), 306-326.

Subotić, J. (2016). Narrative, Ontological Security, and Foreign Policy Change. *Foreign Policy Analysis*, 12(4), 610–627.

Subotić, J. (2016a). Political memory as an obstacle to justice in Serbia, Croatia, and Bosnia-Herzegovina. In. M. Fischer, O. Simić (Ed.), *Transitional Justice and Reconciliation Lessons from the Balkans* (pp. 121-139). Routledge.

Tanjug. (2016). *PM addresses central Remembrance Day ceremony*. B92. Žiūrèta 2021 03 15 <https://www.b92.net/eng/news/society.php?yyyy=2016&mm=03&dd=24&nav_id=9747>.

The Government of the Republic of Serbia. (2020). *Serbia, NATO committed to further improving partnership cooperation*. Žiūrèta 2020 12 23 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/151194/serbia-nato-committed-to-further-improving-partnership-cooperation.php>>.

Todorović, T. (2017). *Srbija 1999. godine nije imala proleće*. POLITIKA. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/376857/Drustvo/Srbija-1999-godine-nije-imala-prolece>>.

Van Wielink, J. P. (2001). Kosovo Revisited: The (Il)legality of NATO's Military Intervention in the Federal Republic of Yugoslavia. *Tilburg Law Review*, 9(2), 133-161.

Verovšek, P., J. (2016). Collective memory, politics, and the influence of the past: the politics of memory as a research paradigm. *Politics, Groups, and Identities*, 4:3, 529-543.

Viceré, M. (2019). The Future Is Back: The EU, Russia and the Kosovo–Serbia Dispute. *IAI Papers*, 19, 1-21.

Vlada Srbije. (2015e). *Cooperation with NATO in Serbia's interest*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/112933/cooperation-with-nato-in-serbias-interest.php>>.

Vlada Srbije. (2017). *Serbia remains consistent to its libertarian spirit*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/121568/serbia-remains-consistent-to-its-libertarian-spirit.php>>.

Vlada Srbije. (2018). *Day of Remembrance of Victims of NATO aggression observed*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/127252/day-of-remembrance-of-victims-of-nato-aggression-observed.php>>.

Vlada Srbije. (2018b). *Partnerstvo sa NATOu borbi protiv prirodnih nepogoda*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/336925/partnerstvo-sa-nato-u-borbi-protiv-prirodnih-nepogoda.php>>.

Vlada Srbije. (2019). *1999 bombing did not happen due to fault of Serbian citizens*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/138818/1999-bombing-did-not-happen-due-to-fault-of-serbian-citizens.php>>.

Vlada Srbije. (2019a). *Day of remembrance for victims in NATO aggression marked*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/138896/day-of-remembrance-for-victims-in-nato-aggression-marked.php>>.

Vlada Srbije. (2019e). *Србија опредељена да буде војно неутрална и слободна*. *Žiūrēta* 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/373313/srbija-opredeljena-da-bude-vojno-neutralna-i-slobodna.php>>.

Weck, M. (2019). 20 Years after the NATO Intervention in Yugoslavia: Local, Regional and Global Aspects of "Humanitarian Interventions". *Žiūrēta* 2021 03 21 <<https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-8460>>.

Wertsch, J. V. (2000). Narratives as Cultural Tools in Sociocultural Analysis: Official History in Soviet and Post-Soviet Russia. *Ethos*, 28: 511–533.

Wheeler, N. J. (2000). Reflections on the Legality and Legitimacy of NATO's Intervention in Kosovo. *The International Journal of Human Rights*, 4(3-4), 144-163.

Živković, V. (2019). *NATO perspective of Kosovo and Bosnia and Herzegovina*. European Western Balkans. *Žiūrēta* 2020 12 23, <<https://europeanwesternbalkans.com/2019/02/08/nato-perspective-kosovo-bosnia-herzegovina/>>.

PRIEDAI

Priedas nr. 1: Į tyrimą įtraukti išrinkti ir laikinai pareigas ėję Serbijos Respublikos prezidentai (2000-2020 m.)

Serbijos Respublika Jugoslavijos federacinėje respublikoje (Савезна Република Југославија) (1992–2003) bei Serbijos ir Juodkalnijos valstybių sąjungoje (Државна Заједница Србија и Црна Гора) (2003–2006)

1. **Slobodan Milošević** (1997 m. liepos 23 d. – 2000 m. spalio 7 d.) Socialist Party of Serbia;
2. **Vojislav Koštunica** (2000 m. spalio 7 d. – 2003 m. kovo 7 d.) Democratic Party of Serbia;
3. **Svetozar Marović** (2003 m. kovo 7 d. – 2006 m. birželio 3 d.) Democratic Party of Socialists of Montenegro.

Serbijos Respublika (Република Србија) (nuo 2006)

4. **Boris Tadić** (2006 m. birželio 5 d. – 2012 m. balandžio 5 d.) Democratic Party;
5. **Slavica Đukić Dejanović** (2012 m. balandžio 5 d. – 2012 m. gegužės 31 d.) Socialist Party of Serbia - *Laikiniai ėjusi prezidento pareigas*;
6. **Tomislav Nikolić** (2012 m. gegužės 31 d. – 2017 m. gegužės 31 d.) Serbian Progressive Party;
7. **Aleksandar Vučić** 2017 m. gegužės 31 d. – šiuo metu. Serbian Progressive Party.

Priedas nr. 2: Į tyrimą įtraukti Serbijos Respublikos ministrai pirmininkai (2000–2020 m.)

Serbijos Respublika Jugoslavijos federacinėje respublikoje (Савезна Република Југославија) (1992–2003) bei Serbijos ir Juodkalnijos valstybių sąjungoje (Државна Заједница Србија и Црна Гора) (2003–2006)

1. **Mirko Marjanović** (1994 m. kovo 18 d. – 2000 m. spalio 24 d.) Socialist Party of Serbia;
2. **Milomir Minić** (2000 m. spalio 25 d. – 2001 m. sausio 25 d.) Socialist Party of Serbia;
3. **Zoran Đinđić** (2001 m. sausio 25 d. – 2003 m. kovo 12 d.) Democratic Party;
4. Nebojša Čović (2003 m. kovo 12 d. - 2003 m. kovo 17 d.) Democratic Alternative. *Laikiniai ėjęs ministro pirmininko pareigas;*
5. Žarko Korać (2003 m. kovo 17 d. - 2003 m. kovo 18 d.) Social Democratic Union. *Laikiniai ėjęs ministro pirmininko pareigas;*
6. **Zoran Živković** (2003 m. kovo 18 d. – 2004 m. kovo 4 d.) Democratic Party;
7. **Vojislav Koštunica** (2004 m. kovo 4 d. – 2006 m. birželio 5 d.) Democratic Party of Serbia.

Serbijos Respublika (Република Србија) (nuo 2006)

8. **Vojislav Koštunica** (2006 m. birželio 5d. – 2008 m. liepos 7 d.) Democratic Party of Serbia;
9. **Mirko Cvetković** (2008 m. liepos 7 d. – 2012 m. liepos 27 d.) Independent;
10. **Ivica Dačić** (2012 m. liepos 27 d. – 2014 m. balandžio 27 d.) Socialist Party of Serbia;
11. **Aleksandar Vučić** (2014 m. balandžio 27 d. – 2017 m. gegužės 31 d.) Serbian Progressive Party;
12. **Ivica Dačić** (2017 m. gegužės 31 d. – 2017 m. birželio 29 d.) Socialist Party of Serbia. *Laikiniai ėjęs ministro pirmininko pareigas;*
13. **Ana Brnabić** (2017 m. birželio 29 d. – šiuo metu) Independent (iki 2019 spalio mėn.), Serbian Progressive Party (nuo 2019 spalio mėn.).

Priedas nr. 3: Į tyrimą įtraukti Serbijos Respublikos užsienio reikalų ministrai (2000–2020 m.)

Serbijos Respublika Jugoslavijos federacinėje respublikoje (Савезна Република Југославија) (1992–2003) bei Serbijos ir Juodkalnijos valstybių sąjungoje (Државна Заједница Србија и Црна Гора) (2003–2006)

1. **Živadin Jovanović** (1998 m. sausio 9 d. - 2000 m. lapkričio 4 d.) Socialist Party of Serbia;
2. **Goran Svilanović** (2000 m. lapkričio 4 d. – 2004 m. balandžio 16 d.) Civic Alliance of Serbia;
3. **Vuk Drašković** (2004 m. balandžio 16 d. – 2006 m. birželio 4 d.) Serbian Renewal Movement.

Serbijos Respublika (Република Србија) (nuo 2006)

4. **Vuk Drašković** (2006 m. birželio 4 d – 2007 m. gegužės 15 d.) Serbian Renewal Movement;
5. **Vuk Jeremić** (2007 m. gegužės 15 d. – 2012 m. liepos 27 d.) Democratic Party;
6. **Ivan Mrkić** (2012 m. liepos 27 d. – 2014 m. balandžio 27 d.) Independent;
7. **Ivica Dačić** (2014 m. balandžio 27 d. – 2020 m. spalio 22 d.) Socialist Party of Serbia;
8. Ana Brnabić (2020 m. spalio 22 d. - 2020 m. spalio 28 d.) Serbian Progressive Party. *Laikiniai ėjusi užsienio reikalų ministrės pareigas;*
9. **Nikola Selaković** (2020 m. spalio 28 d. – šiuo metu) Serbian Progressive Party.

Priedas nr. 4: Į tyrimą įtraukti Serbijos Respublikos gynybos ministrai (2000–2020 m.)

Serbijos Respublika Jugoslavijos federacinėje respublikoje (Савезна Република Југославија) (1992–2003) bei Serbijos ir Juodkalnijos valstybių sąjungoje (Државна Заједница Србија и Црна Гора) (2003–2006)

1. **Pavle Bulatović** (1993 m. kovo 2 d. – 2000 m. vasario 7 d.) Democratic Party of Socialists of Montenegro / Socialist People's Party of Montenegro;
2. **Dragoljub Ojdanić** (2000 m. vasario 15 d. – 2000 m. lapkričio 4 d.) Independent;
3. **Slobodan Krapović** (2000 m. lapkričio 4 d. – 2002 m. sausio 29 d.) Socialist People's Party of Montenegro;
4. **Velimir Radojević** (2002 m. sausio 29 d. – 2003 m. kovo 17 d.) Socialist People's Party of Montenegro;
5. **Boris Tadić** (2003 m. kovo 17 d. – 2004 m. balandžio 16 d.) Democratic Party;
6. **Prvoslav Davinić** (2004 m. balandžio 16 d. – 2005 m. spalio 21 d.) G17 Plus;
7. **Zoran Stanković** (2005 m. spalio 21 d. – 2006 m. birželio 4 d.) Independent.

Serbijos Respublika (Република Србија) (nuo 2006)

8. **Zoran Stanković** (2006 m. birželio 4 d. – 2007 m. gegužės 15 d.) Independent;
9. **Dragan Šutanovac** (2007 m. gegužės 15 d. – 2012 m. liepos 27 d.) Democratic Party;
10. **Aleksandar Vučić** (2012 m. liepos 27 d. – 2013 m. rugsėjo 2 d.) Serbian Progressive Party;
11. **Nebojša Rodić** (2013 m. rugsėjo 2 d. – 2014 m. balandžio 27 d.) Serbian Progressive Party;
12. **Bratislav Gašić** (2014 m. balandžio 27 d. – 2016 m. – vasario 5 d.) Serbian Progressive Party;
13. **Dušan Vujović** (2016 m. – vasario 5 d. – 2016 m. kovo 2 d.) Independent. *Laikinai ėjęs gynybos ministrės pareigas;*
14. **Zoran Đorđević** (2016 m. kovo 2 d. – 2017 m. birželio 29 d.) Serbian Progressive Party;
15. **Aleksandar Vulin** (2017 m. birželio 29 d. – 2020 m. spalio 28 d.) Movement of Socialists;
16. **Nebojša Stefanović** (2020 m. spalio 28 d. – šiuo metu) Serbian Progressive Party.

Priedas nr. 5: 2000-2014 m. politinio naratyvo analizei atrinktos literatūros sąrašas

Straipsniai akademinuose žurnaluose:

1. Bugarski, R. (2000). Discourses of War and Peace. *Folia linguistica*, 34(3-4), 129-146.
2. Freedman, L. (2000). Victims and Victors: Reflections on the Kosovo War. *Review of International Studies*, 26(3), 335-358.
3. Milić, L. (2003). From Serbia with Hate: A Case Study in Globalization, Trauma, and Language. *Dialectical Anthropology*, 27, 331–353.
4. Lavrence, C. (2007). Between Monumental History and Experience: Remembering and Forgetting War in Belgrade. *Ethnologie française*, 3(3), 441-447
5. Mandić, D. (2008). Myths and Bombs: War, State Popularity and the Collapse of National Mythology. *Nationalities Papers*, 36(1), 25–54.
6. Subotić, J. (2011). Europe Is a State of Mind: Identity and Europeanization in the Balkans. *International Studies Quarterly*, 55(2), 309-330.
7. David, L. (2012). A difficult past in Serbia: The state-sponsored project of remembering and forgetting. Pristatyta konferencijoje Association for the Study of Nationalities World Convention, New York, NY, April 19-21.
8. Armatta, J. (2012). Historical Revelations from the Milošević Trial. *Southeastern Europe*, 36(1), 10-38.
9. Stahl, B. (2013). Another “strategic accession”? The EU and Serbia (2000–2010). *Nationalities Papers*, 41(3), 447-468.
10. Subotić, J. (2013). Stories States Tell: Identity, Narrative, and Human Rights in the Balkans. *Slavic Review*, 72(2), 306-326.
11. Subotić, J. (2013a). Remembrance, public narratives, and obstacles to justice in the Western Balkans. *Studies in Social Justice*, 7(2), 265-283.
12. Ejđus, F. (2014). Serbia’s Military Neutrality: Origins, effects and challenges. *Croatian International Relations Review*, 20 (71), 43-71.
13. Pawelec, M., & Grimm, S. (2014). Does National Identity Matter? Political Conditionality and the Crucial Case of Serbia's (Non-) Co-operation with the ICTY. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 52(6), 1290-1306.
14. David, L. (2014). Impression management of a contested past: Serbia’s evolving national calendar. *Memory Studies*, 7(4), 472–483.
15. Savić, B. (2014). Where is Serbia? Traditions of Spatial Identity and State Positioning in Serbian Geopolitical Culture. *Geopolitics*, 19(3), 684-718.

16. Subotić J. (2016). Narrative, Ontological Security, and Foreign Policy Change. *Foreign Policy Analysis*, 12(4), 610–627.
17. Obradović, S. (2016). Don't forget to remember: Collective memory of the Yugoslav wars in present-day Serbia. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 22(1), 12–18.
18. Fridman, O. (2016). Memories of the 1999 NATO Bombing in Belgrade, Serbia. *Südosteuropa*, 64(4), 438-459.
19. Bădescu, G. (2016). “Achieved without Ambiguity?” Memorializing Victimhood in Belgrade after the 1999 NATO Bombing. *Südosteuropa*, 64(4), 500-519.
20. Mandić, M. (2016). Official Commemoration of the NATO Bombing of Serbia. A Case Study of the Fifteenth Anniversary. *Südosteuropa*, 64(4), 460-481.
21. Bobić, N. (2017). Belgrade (de)void of identity: Politics of time, politics of control and politics of difference. *Cultural Dynamics*, 29(1–2), 3–22.
22. Ejduš, F. (2017). ‘Not a heap of stones’: material environments and ontological security in international relations, *Cambridge Review of International Affairs*, 30(1), 23-43.
23. Ejduš, F. (2018). Critical situations, fundamental questions and ontological insecurity in world politics. *Journal of international relations and development*, 21(4), 883-908.
24. Stojković, D., Glišić, M. (2020). Serbia's Military Neutrality: Is It Economically Beneficial?. *Defence and Peace Economics*, 31(5), 583-599.

Skyriai knygosė:

1. Bieber, F. (2003). Serbia after the Kosovo war: The defeat of nationalism and change of regime. In F. Bieber, Z. Daskalovski (Ed.), *Understanding the War in Kosovo* (pp. 319-337). London: Frank Class Publishers.
2. Gow J., Michalski M. (2005). The impact of the war on Serbia: Spoiled appetites and progressive decay. In S. P. Ramet, V. Pavlaković (Ed.), *Serbia Since 1989* (pp. 143-166). Seattle: University of Washington Press.
3. Osland, K. M. (2005). The trial of Slobodan Milosevic. In S. P. Ramet, V. Pavlaković (Ed.), *Serbia Since 1989* (pp. 227-255). Seattle: University of Washington Press.
4. Gallagher, T. (2005). Serbia from 2000: Milosevic's poisonous legacy. In T. Gallagher (Ed.), *The Balkans in the New Millennium, In the shadow of war and peace* (pp. 111-132). London: Routledge.
5. Bakić, J., Pudar, G. (2009). The Yugoslav succession wars and the war for symbolic hegemony. In P. Kolstø (Ed.), *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts: Representations of Self and Other* (pp. 105-127). London: Routledge.

6. Savić, A. (2010). SERBIA. In. A. Bebler (Ed.), *NATO at 60: the post-cold war enlargement and the alliance's future* (pp. 87-91). Amsterdam: IOS Press BV.
7. Judah, T. (2009). End of Empire. In. T. Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia* (pp. 312-337). Yale University Press.
8. Finney, P. (2010). Land of ghosts? Memories of war in the Balkans. In. G. Kassimeris, J. Buckley (Ed.), *The Ashgate Research Companion to Modern Warfare* (pp. 343-365). Farnham: Ashgate.
9. Mock, S. (2011). The Defeat Narrative in National Myth and Symbol. In. S. Mock, *Symbols of Defeat in the Construction of National Identity* (pp. 155-231). Cambridge: Cambridge University Press.
10. Spoerri, M. (2014). Preparing for Regime Change, 1997-2000. In. M. Spoerri, *Engineering Revolution : The Paradox of Democracy Promotion in Serbia* (pp. 55-121). University of Pennsylvania Press.
11. Obradović, J. (2013). “Haven’t Serbs also been killed?”: victimhood, resentment and marginality. In. J. Obradović, *Ethnic conflict and war crimes in the Balkans: the narratives of denial in post-conflict Serbia* (pp. 163-196). Bloomsbury Publishing.
12. Spasić, I. (2011) The Trauma of Kosovo in Serbian National Narratives. In. R. Eyerman, et al. (Ed.), *Narrating Trauma : On the Impact of Collective Suffering* (pp. 81-107). Taylor & Francis Group.
13. Davenport, B. (2015). A Heritage of Resistance’ – The Changing Meanings of Belgrade’s Generalštab. In. D. Viejo-Rose, & M. L. S. Sørensen (Ed.), *War and Cultural Heritage: Biographies of Place* (pp.156-183). Cambridge University Press.
14. Subotić J., (2016a), Political memory as an obstacle to justice in Serbia, Croatia, and Bosnia-Herzegovina. In. M. Fischer, O. Simić (Ed.), *Transitional Justice and Reconciliation Lessons from the Balkans* (pp. 121-139). Routledge.
15. Shkëlzen G., (2020), Kosova Under Yugoslavia (1945–1999) in the History Textbooks of Kosova and Serbia. In. G. Ognjenović, & J. Jozelić (Ed.), *Nationhood and the Politicization of History in School Textbooks: Identity, the Curriculum and Educational Media* (pp. 61-87). Palgrave Macmillan.

Priedas nr. 6: 2015-2020 m. politinio naratyvo analizei atrinktų žiniasklaidos straipsnių ir institucijų interneto svetainėse publikuotų pranešimų sąrašas

Straipsniai žiniasklaidos portaluose:

1. Avramovic, F. ir Jovanovic, I. (2015). *Serbia Goes Ahead With Military Drill With Russia*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2015/09/02/serbia-launches-military-drill-with-russia-09-02-2015/>>.
2. Beta. (2015). *Stoltenberg: Jačanje saradnje Srbije i NATO-a*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/343732/Politika/Stoltenberg-Jacanje-saradnje-Srbije-i-NATO-a>>.
3. Beta. (2019). *"We know our mistakes - but NATO bombing wasn't one of them"*. B92. Žiūrėta 2021 03 15 <https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2019&mm=03&dd=22&nav_id=106466>.
4. BIRN. (2017). *McCain Tours Balkans to Boost US, NATO Ties*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2017/04/10/senator-visits-balkans-to-boost-us-nato-ties-04-10-2017/>>.
5. BIRN. (2018). *Biggest NATO Disaster Response Exercise Begins in Serbia*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2018/10/08/biggest-nato-disaster-response-exercise-begins-in-serbia-10-08-2018/>>.
6. BIRN. (2018a). *Serbia Commemorates 1999 NATO Bombing Anniversary*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 15 <<https://balkaninsight.com/2018/03/25/serbia-commemorates-1999-nato-bombing-anniversary-03-25-2018/>>.
7. Cerovina, J. (2016). *NATO poštuje vojnu neutralnost Srbije*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://www.politika.rs/sr/clanak/368457/Politika/NATO-postuje-vojnu-neutralnost-Srbije>>.
8. Dacic, I. (2016). *Nema izdaje, Srbija je nezavisna i vojno neutralna*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/349620/Nema-izdaje-Srbija-je-nezavisna-i-vojno-neutralna>>.
9. Dragojlo, S. (2015). *NATO Visit Highlights Serbia's Strategic Balancing Act*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2015/11/18/nato-visit-highlights-serbia-s-strategic-balancing-act-11-17-2015/>>.

10. Dragojlo, S. (2016). *Serbia Joins US Military Drills in Germany*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2016/08/22/serbia-joining-military-drill-with-us-armed-forces-in-germany-08-22-2016/>>.
11. Dragojlo, S. (2016a). *Serbian Army Trains More With NATO Than Russia*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2016/08/31/serbia-s-nato-army-cooperation-beats-russia-significantly-08-30-2016/>>.
12. Dragojlo, S. ir Tomivic, D. (2016). *Serbian Army Inches Closer to NATO*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2016/05/30/serbian-army-inches-closer-to-nato-05-29-2016-1/>>.
13. Đurić, N. (2015). *Stoltenbergovo saučešće za žrtve NATO bombardovanja*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/330214/Region/Stoltenbergovo-saucesce-za-zrtve-NATO-bombardovanja>>.
14. Filipovski, D. (2015). *Jača saradnja, ali ostajemo neutralni*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/344059/Pogledi/Jaca-saradnja-ali-ostajemo-neutralni>>.
15. Galović, M. (2015). *Sporazum o lepim rečima za NATO*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://www.politika.rs/sr/clanak/332022/Drustvo/Sporazum-o-lepim-recima-za-NATO#!>>.
16. Galović, M. (2019). *PRIZNAJA ZA ODBRANU ZEMLJE U NATO AGRESIJI Spomen-medalje za sve učesnike rata 1999*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/431598/Spomen-medalje-za-sve-ucesnike-rata-1999>>.
17. Galović, M. (2019a). *Srbija neće u NATO*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<http://www.politika.co.rs/scc/clanak/428298/Srbija-nece-u-NATO>>.
18. Galović, M. (2020). *21 godina od početka nato agresije. I 1999. je neprijatelj bio nevidljiv*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/450743/I-1999-je-neprijatelj-bio-nevidljiv>>.
19. Galović, M. (2020a). *Na današnji dan počela je bitka na Košarama*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/451884/Na-danasnji-dan-pocela-je-bitka-na-Kosarama>>.
20. Hartwell, L. (2020). *Meeting with Ex-General Sheds Light on Serbia President's Options*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2020/09/03/meeting-with-ex-general-sheds-light-on-serbia-presidents-options/>>.
21. M.G. (2016). *Unapređenje saradnje Srbije i NATO-a*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://www.politika.rs/sr/clanak/355273/Drustvo/Unapredenje-saradnje-Srbije-i-NATO-a>>.

22. M.G. (2019). *Otvorena izložba „Obrana 78” o NATO agresiji (FOTO)*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/427669/Otvorena-izlozba-Obrana-78-o-NATO-agresiji-FOTO>>.
23. M.G. (2020). *Položeni venci na mestu stradanja gardista 1999 godine*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/450722/Polozeni-venci-na-mestu-stradanja-gardista-1999-godine>>.
24. M.G. (2020a). *Godišnjica završetka NATO agresije – položeni venci na Straževici*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/455848/Drustvo/Godisnjica-zavrsetka-NATO-agresije-polozeni-venci-na-Strazevici>>.
25. M.G. (2020b). *Godišnjica pogibije gardista i pacijenata KBC „Dr Dragiša Mišović”*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/454497/Godisnjica-pogibije-gardista-i-pacijenata-KBC-Dr-Dragisa-Misovic>>.
26. Mujanovic, J. (2020). *Vucic’s Serbia is Waging Political War Against its Neighbours*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2020/08/31/vucics-serbia-is-waging-political-war-against-its-neighbours/>>.
27. Nikolic, I. (2015). *Serbia Mourns NATO Bombing Victims*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 15 <<https://balkaninsight.com/2015/03/25/serbia-won-t-forget-nato-victims/>>.
28. Nikolic, I. (2016). *Serbia Remembers NATO Bombing Casualties*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 15 <<https://balkaninsight.com/2016/03/24/serbia-remembers-nato-bombing-victims-03-24-2016/>>.
29. POLITIKA. (2015). *Nikolić: Brutalno smo kažnjeni bez suđenja*. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/322662/Nikolic-Brutalno-smo-kaznjeni-bez-sudenja>>.
30. POLITIKA. (2016). *Dok postoji Srbije i pamćenja treba obilaziti mesta stradanja*. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/351741/Dok-postoji-Srbije-i-pamcenja-treba-obilaziti-mesta-stradanja>>.
31. POLITIKA. (2016a). *Vučić: Snaga Srbije u tome što ne menja svoju politiku*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/370637/Vucic-Snaga-Srbije-u-tome-sto-ne-menja-svoju-politiku>>.
32. POLITIKA. (2016b). *Vučić: Ne uvodim Srbiju u NATO, pobediću vas uvek*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://www.politika.rs/sr/clanak/369417/Politika/Vucic-Ne-uvodim-Srbiju-u-NATO-pobedicu-vas-uvek>>.

33. POLITIKA. (2016c). *Nikolić: Rat je najveća ludost, ali ima i ludih glava*. Žiūrēta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/364073/Politika/Nikolic-Rat-je-najveca-ludost-ali-ima-i-ludih-glava>>.
34. POLITIKA. (2016d). *Dačić: Spekulacije o referendumu o NATO besmislica*. Žiūrēta 2021 03 16 <<http://www.politika.co.rs/sr/clanak/350475/Politika/Dacic-Spekulacije-o-referendumu-o-NATO-besmislica>>.
35. POLITIKA. (2018). *Posle 20 godina, moguće pomirenje Srbije i NATO?* Žiūrēta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/412967/Posle-20-godina-moguće-pomirenje-Srbije-i-NATO>>.
36. POLITIKA. (2018a). *Vežba u Mladenovcu - Srbija saraduje sa NATO, ali ostaje neutralna (FOTO)*. Žiūrēta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/412726/Vezba-u-Mladenovcu-Srbija-saraduje-sa-NATO-ali-ostaje-neutralna-FOTO>>.
37. POLITIKA. (2019). *Obeleženo 20 godina od bombardovanja KBC „Dragiša Mišović”*. Žiūrēta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/429984/Drustvo/Obelezeno-20-godina-od-bombardovanja-KBC-Dragisa-Misovic>>.
38. POLITIKA. (2019a). *Bombardovanje RTS-a varvarsko delo bez opravdanja*. Žiūrēta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/428035/Bombardovanje-RTS-a-varvarsko-delo-bez-opravljanja>>.
39. POLITIKA. (2019b). *Vučičeva „poruka snage” opoziciji*. Žiūrēta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/427208/Vuciceva-poruka-snage-opoziciji>>.
40. POLITIKA. (2019c). *Vulin se nada da će NATO priznati da je agresija na Srbiju bila zločin*. Žiūrēta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/425976/Vulin-se-nada-da-ce-NATO-priznati-da-je-agresija-na-Srbiju-bila-zlocin>>.
41. POLITIKA. (2019d). *Bombardovanje je bio zločin koji je unazadio region*. Žiūrēta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/425940/Bombardovanje-je-bio-zlocin-koji-je-unazadio-region>>.
42. POLITIKA. (2019e). *Sećanje na žrtve NATO bombardovanja u Nišu Nećemo pamtiti reči naših neprijatelja – nego tišinu naših prijatelja*. Žiūrēta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/425760/Necemo-pamtiti- reci-nasih-neprijatelja-nego-tisinu-nasih-prijatelja>>.
43. POLITIKA. (2019f). *U Straževici obeleženo 20 godina od NATO bombardovanja*. Žiūrēta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/425717/U-Strazevici-obeleženo-20-godina-od-NATO-bombardovanja>>.

44. POLITIKA. (2019g). *Bombardovanje pokazalo nemoć međunarodnog prava*. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/425625/Bombardovanje-pokazalo-nemoc-medunarodnog-prava>>.
45. POLITIKA. (2019h). *Dačić i Maršal Pič: Srbija i Nato opredeljeni za unapređenje partnerske saradnje*. Žiūrèta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/438018/Dacic-i-Marsal-Pic-Srbija-i-Nato-opredeljeni-za-unapredenje-partnerske-saradnje>>.
46. POLITIKA. (2019i). *Vučić u Drvaru: Ne damo nikome da izvrće istoriju*. Žiūrèta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/437797/Vucic-u-Drvaru-Ne-damo-nikome-da-izvrce-istoriju>>.
47. POLITIKA. (2019j). *Nikad u istoriji nismo bili tako sami kao 1999 godine*. Žiūrèta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/431529/Politika/Nikad-u-istoriji-nismo-bili-tako-sami-kao-1999-godine>>.
48. POLITIKA. (2019k). *Bombardovanje nije bilo naša greška*. Žiūrèta 2021 03 17 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/425588/Bombardovanje-nije-bilo-nasa-greska>>.
49. POLITIKA. (2019l). *Vučić: Parada da bude 9. maja, a ne na godišnjicu agresije NATO*. Žiūrèta 2021 03 17 <<https://www.politika.rs/sr/clanak/425227/Drustvo/Vucic-Parada-da-bude-9-maja-a-ne-na-godisnjicu-agresije-NATO>>.
50. POLITIKA. (2019m). *Dačić: Zamolio sam NATO da dolaze redovnim avio linijama*. Žiūrèta 2021 03 17 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/420394/Dacic-Zamolio-sam-NATO-da-dolaze-redovnim-avio-linijama#!>>.
51. POLITIKA. (2019n). *Vučić: Dok sam ja predsednik, neće biti priznanja Kosova*. Žiūrèta 2021 03 17 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/469103/Vucic-Dok-sam-ja-predsednik-nece-biti-priznanja-Kosova>>.
52. POLITIKA. (2019o). *Saradnja Srbije sa NATO-om važna zbog stabilnosti regiona*. Žiūrèta 2021 03 17 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/458895/Saradnja-Srbije-sa-NATO-om-vazna-zbog-stabilnosti-regiona>>.
53. POLITIKA. (2020). *Vučić o NATO agresiji: Tukli su Srbiju da bi joj oteli Kosovo*. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/450735/Vucic-o-NATO-agresiji-Tukli-su-Srbiju-da-bi-joj-oteli-Kosovo>>.
54. POLITIKA. (2020a). *Položeni venci na spomenik deci stradaloj u NATO agresiji*. Žiūrèta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/450733/Drustvo/Polozeni-venci-na-spomenik-deci-stradaloj-u-NATO-agresiji>>.
55. Ristic, M. (2015). *NATO Welcomes Action Plan With Serbia*. Balkan Insight. Žiūrèta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2015/01/16/serbia-nato-strength-ties/>>.

56. Rudic, F. (2017). *Serbia Mourns 1999 Bombing Victims; Kosovo Thanks NATO*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 15 <<https://balkaninsight.com/2017/03/24/serbia-marks-18th-anniversary-of-nato-bombing-03-24-2017/>>.
57. Rudic, F. (2018). *Serbian Defence Ministry Publishes War Criminal's Book*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2018/10/24/serbia-defense-ministry-published-war-criminal-s-book-10-24-2018/>>.
58. Rudic, F. (2019). *Serbia Marks NATO Bombing Anniversary as Nationalists Protest*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 15 <<https://balkaninsight.com/2019/03/25/serbia-marks-nato-bombing-anniversary-as-nationalists-protest/>>.
59. Spalović, D. (2015). *Vučić: Samo ne tražite od nas da zaboravimo*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/322737/Vucic-Samo-ne-trazite-od-nas-da-zaboravimo>>.
60. Spalović, D. (2016). *Vučić: Srbija mora da veruje u život*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/351726/Danas-17-godina-od-NATO-agresije>>.
61. Stojanovic, M. (2019). *Serbia: A Year of Denying War Crimes*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2019/12/26/serbia-a-year-of-denying-war-crimes/>>.
62. Stojanovic, M. (2020). *Serbian History Textbooks 'Give One-Sided View' of 1990s Wars*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2020/09/08/serbian-history-textbooks-give-one-sided-view-of-1990s-wars/>>.
63. Tanjug. (2015). *Gašić: Bolja saradnja sa NATO-om, ali ne i članstvo*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/332385/Gasic-Bolja-saradnja-sa-NATO-om-ali-ne-i-clanstvo>>.
64. Tanjug. (2015a). *Vučić: Bler Srbiju nije koštao ni dinar*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 16 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/320265/Vucic-Bler-Srbiju-nije-kostao-ni-dinar>>.
65. Tanjug. (2015b). *Venci za gardiste i pacijente poginule 1999*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.co.rs/sr/clanak/328154/Drustvo/Venci-za-gardiste-i-pacijente-poginule-1999>>.
66. Tanjug. (2016). *PM addresses central Remembrance Day ceremony*. B92. Žiūrėta 2021 03 15 <https://www.b92.net/eng/news/society.php?yyyy=2016&mm=03&dd=24&nav_id=97473>.
67. Tanjug. (2019). *Serbia to hold military parade on anniversary of NATO attack*. B92. Žiūrėta 2021

- <https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2019&mm=03&dd=12&nav_id=106397>.
68. Tanjug. (2020). *21 years since the NATO bombing*. B92. Žiūrėta 2021 03 15 <https://www.b92.net/eng/news/society.php?yyyy=2020&mm=03&dd=24&nav_id=108178>.
69. Todorović, T. (2017). *Srbija 1999. godine nije imala proleće*. POLITIKA. Žiūrėta 2021 03 15 <<http://www.politika.rs/sr/clanak/376857/Drustvo/Srbija-1999-godine-nije-imala-prolece>>.
70. Zivanovic, M. (2017). *Neighbours' Moves Towards NATO Test Serbia's Neutrality*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2017/06/13/rough-times-ahead-for-serbia-s-military-neutrality-06-12-2017/>>.
71. Zivanovic, M. (2019). *Serbia Vows to Adopt New NATO Plan Soon*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2019/10/30/serbia-vows-to-adopt-new-nato-plan-soon/>>.
72. Zivanovic, M. (2020). *Serbian Minister Awards Leading Montenegro Govt Critic*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 16 <<https://balkaninsight.com/2020/01/13/serbian-minister-awards-leading-montenegro-govt-critic/>>.
73. Zivanovic, M. ir Haxhijaj, S. (2019). *78 Days of Fear: Remembering NATO's Bombing of Yugoslavia*. Balkan Insight. Žiūrėta 2021 03 15 <<https://balkaninsight.com/2019/03/22/78-days-of-fear-remembering-natos-bombing-of-yugoslavia/>>.

Institucijų internetinėse svetainėse publikuoti pranešimai:

1. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015). *Central state commemorative ceremony*. Žiūrėta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/8012/centralna-drzavna-komemorativna-svecanost-8012>>.
2. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015a). *Day of Remembrance of the killed in NATO aggression*. Žiūrėta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/8009/dan-secanja-na-stradale-u-nato-bombardovanju-8009>>.
3. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015b). *Defending itself, Serbia defended the international law*. Žiūrėta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/8007/braneci-sebe-srbija-branila-medjunarodno-pravo-8007>>.
4. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015c). *Ministers Gasic and Dacic met with NATO Secretary General*. Žiūrėta 2021 03 20 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9038/susret-ministara-gasica-i-dacica-sa-generalnim-sekretarom-nato-9038>>.

5. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015d). *Visit of Secretary General of NATO to Serbia*. Žiūrèta 2021 03 20 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9035/poseta-generalnog-sekretara-nato-srbiji-9035>>.
6. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015e). *Gasic and Stamatopoulos about Serbia's cooperation with NATO*. Žiūrèta 2021 03 20 <<http://www.mod.gov.rs/eng/8363/gasic-i-stamatopulos-o-saradnji-srbije-i-nato-8363>>.
7. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015f). *Anniversary of the NATO bombing in Varvarin marked*. Žiūrèta 2021 03 20 <<http://www.mod.gov.rs/eng/8342/obelezena-godisnjica-stradanja-u-nato-agresiji-u-varvarinu-8342>>.
8. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2015g). *Gasic and Dacic in Brussels*. Žiūrèta 2021 03 20 <<http://www.mod.gov.rs/eng/7987/gasic-i-dacic-u-briselu-7987>>.
9. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2016). *As long as Serbia exists and there is memory places of suffering should be visited*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9436/dok-je-srbije-i-pamcenja-treba-obilaziti-mesta-stradanja-9436>>.
10. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2016a). *Central state ceremony to mark the Remembrance Day in Varvarin*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9435/centralna-drzavna-ceremonija-obelezavanja-dana-secanja-u-varvarinu-9435>>.
11. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2016b). *Minister Djordjevic in Prokuplje pays tribute to fallen citizens of Toplica*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9433/ministar-djordjevic-u-prokuplju-odao-pocast-poginulim-toplicanima-9433>>.
12. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2016c). *Minister Djordjevic at the summit in Warsaw*. Žiūrèta 2021 03 20 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9791/ministar-djordjevic-na-samitu-u-varsavi-9791>>.
13. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2016d). *Defence Minister receives Head of NATO Military Liaison Office*. Žiūrèta 2021 03 20 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9616/ministar-odbrane-primio-sefa-nato-vojne-kancelarije-za-vezu-9616>>.
14. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2016e). *Defence Minister talks with the Chairman of the NATO Military Committee*. Žiūrèta 2021 03 20 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9361/ministar-odbrane-razgovarao-sa-predsedavajucim-vojnomo-komitetu-nato-9361>>.

15. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2016f). *State Secretary Zoran Djordjevic met with Deputy Chairman of the NATO Military Committee*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/9253/susret-drzavnog-sekretara-zorana-djordjevica-sa-zamenikom-predsedavajuceg-vojnog-komiteta-nato-9253>>.
16. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2017). *Meeting with Secretary General of NATO Jens Stoltenberg*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/11847/sastanak-sa-generalnim-sekretarom-nato-jensom-stoltenbergom-11847>>.
17. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2017a). *President Vučić with NATO Deputy Secretary General Rose Gottemoeller*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/11643/predsednik-vucic-sa-zamenicom-generalnog-sekretara-nato-rouz-gotemeler-11643>>.
18. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2017b). *Minister of Defence meets NATO Deputy Secretary General*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/11641/sastanak-ministra-odbrane-sa-zamenicom-generalnog-sekretara-nato-11641>>.
19. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2017c). *Minister Vulin: The time of shame is gone. It's time for a quiet pride*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/11627/ministar-vulin-proslo-je-vreme-stida-ovo-je-vreme-tihog-ponosa-11627>>.
20. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2017d). *Serbia continues its military neutrality policy*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/11574/srbija-nastavlja-politiku-vojne-neutralnosti-11574>>.
21. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2017e). *Military Neutrality Remains the Orientation of Serbia*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/11442/vojna-neutralnost-ostaje-opredeljenje-srbije-11442>>.
22. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2017f). *Regional Initiative, Not NATO Exercise*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/11380/regionalna-inicijativa-ne-nato-vezba-11380>>.
23. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2017g). *Neutrality is a long-term orientation*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/11298/neutralnost-je-dugorocno-opredeljenje-11298>>.
24. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2017h). *Stable Serbia is the key to progress in the region*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/11247/stabilna-srbija-kljuc-napretka-regiona-11247>>.
25. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018). *State ceremony marking the Day of Remembrance of the Victims of the NATO Aggression*. Žiūrèta 2021 03 19

- <<http://www.mod.gov.rs/eng/12348/drzavna-ceremonija-dana-secanja-na-zrtve-nato-agresije-12348>>.
26. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018a). *Minister Vulin: We cannot forget the NATO aggression, we cannot even forgive.* Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/12345/ministar-vulin-nato-agresiju-ne-mozemo-da-zaboravimo-ne-mozemo-ni-da-oprostimo-12345>>.
 27. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018b). *Annual Press Conference of the Minister of Defense.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13499/godisnja-konferencija-za-medije-ministra-odbrane-13499>>.
 28. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018c). *President Vučić: Serbia is committed to preserving peace.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13456/predsednik-vucic-srbija-je-posvecena-ocuvanju-mira-13456>>.
 29. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018d). *Minister Vulin: As long as Vučić is President we will remain military neutral country.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13455/ministar-vulin-dokle-god-je-vucic-predsednik-ostacemo-vojno-neutralni-13455>>.
 30. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018e). *Minister Vulin: The policy of force led to the death of international law.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13208/ministar-vulin-politika-sile-dovela-je-do-smrti-medjunarodnog-prava-13208>>.
 31. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018f). *Minister Vulin: We expect NATO to honour its word.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13182/ministar-vulin-ocekujemo-da-nato-postuje-svoju-rec-13182>>.
 32. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018g). *Minister Vulin: As long as Vučić leads Serbia, we will be militarily neutral.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13117/ministar-vulin-dok-vucic-vodi-srbiju-bicemo-vojno-neutralni-13117>>.
 33. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018h). *Minister Vulin: We will restore everything that NATO destroyed and neglect devastated.* Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/12747/ministar-vulin-obnovicemo-sve-sto-je-nato-srusio-i-nemar-devastirao-12747>>.
 34. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018i). *Minister Vulin: Preserving peace and stability in the Balkans is the most important task.* Žiūrèta 2021 03 21

- <<http://www.mod.gov.rs/eng/12606/ministar-vulin-ocuvanje-mira-i-stabilnosti-na-prostorima-balkana-najvazniji-zadatak-12606>>.
35. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018j). *Ministry of Defence Will Participate in the Research of the Effects of NATO Bombardment*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/12594/ministarstvo-odbrane-ce-ucestvovati-u-istrazivanju-posledica-nato-bombardovanja-12594>>.
 36. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018k). *Minister Vulin: There is no excuse for NATO aggression against the FRY*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/12538/ministar-vulin-nema-opravljanja-za-agresiju-nato-na-srj-12538>>.
 37. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018l). *Minister of Defence meets delegation of NATO Parliamentary Assembly*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/12442/sastanak-ministra-odbrane-i-delegacije-parlamentarne-skupstine-nato-12442>>.
 38. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2018m). *Minister of Defence meets with Chairman of the NATO Military Committee*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/12313/sastanak-ministra-odbrane-sa-predsedavajucim-vojnog-komiteta-nato-12313>>.
 39. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019). *Minister Vulin: The 63rd Parachute - the symbol of resistance to NATO aggression*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13754/ministar-vulin-63-padobranska-simbol-otpora-nato-agresiji-13754>>.
 40. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019a). “*We will forgive if we can, but we will forget only if we perish*”. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13747/oprosticemo-ako-budemo-mogli-zaboravicemo-samo-ako-nas-ne-bude-bilo-13747>>.
 41. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019b). *Minister Vulin: We will not do to other nations what they did to us*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13742/ministar-vulin-necemo-raditi-drugim-narodima-ono-sto-su-radili-nama-13742>>.
 42. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019c). *Promotion of study “Yugoslav Armed Forces in 1999 Defense War”*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13738/promocija-studije-vojska-jugoslavije-u-odbrambenom-ratu-1999-godine-13738>>.

43. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019d). *Memorial medals were presented in the Guard Club to the family members of warriors fallen in NATO aggression from the territory of Montenegro*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14741/u-domu-garde-urucene-vojne-spomenice-clanovima-porodica-palih-boraca-u-nato-agresiji-sa-teritorije-crne-gore-14741>>.
44. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019e). *Minister Vulin presented the Defense and National Security Strategies of the Republic of Serbia at the National Assembly*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14848/ministar-vulin-u-skupstini-predstavio-strategije-odbrane-i-nacionalne-bezbednosti-republike-srbije-14848>>.
45. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019f). *President Vučić: We are not going to change our policy towards Russia*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14730/predsednik-vucic-mi-svoju-politiku-prema-rusiji-necemo-da-menjamo-14730>>.
46. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019g). *Minister Vulin: Books are yet another way in which we fight against injustice and oblivion*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14641/ministar-vulin-i-knjigom-se-borimo-protiv-nepravde-i-zaborava-14641>>.
47. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019h). *Minister Vulin: The world's greatest problem is non-existence of international law*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14607/ministar-vulin-najveci-problem-sveta-je-nepostojanje-medjunarodnog-prava-14607>>.
48. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019i). *President Vučić meets Chairman of the NATO Military Committee*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14430/sastanak-predsednika-vucica-sa-predsedavajucim-vojnomo-komitetu-nato-14430>>.
49. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019j). *President Vučić meets NATO's Supreme Allied Commander Europe General Wolters*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14184/sastanak-predsednika-vucica-sa-vrhovnim-komandantom-saveznickih-snaga-za-evropu-generalom-voltersom-14184>>.
50. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019k). *Minister Vulin: Serbia remembers both good and evil and repays everyone according to their deeds*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14135/ministar-vulin-srbija-pamti-i-dobro-i-zlo-i-svakom-vraca-po-zivotu-i-zasluzi-14135>>.

51. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019l). *Minister Vulin: Only united can we solve our national issue*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14056/ministar-vulin-samo-jedinstveni-mozemo-da-resimo-svoje-nacionalno-pitanje-14056>>.
52. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019m). *Minister Vulin: The most difficult moment in our history*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/14042/ministar-vulin-najtezi-trenutak-nase-istorije-14042>>.
53. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019n). *Minister Vulin: You should express regret over the killed soldiers*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13961/ministar-vulin-izrazite-zaljenje-zbog-ubijenih-vojnika-13961>>.
54. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019o). *Minister Vulin: Serbia is not the responsible one*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13947/ministar-vulin-odgovornost-nije-na-srbiji-13947>>.
55. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019p). *Opening of the Exhibition "Children in War" in the Central Military Club*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13907/u-domu-vojske-otvorena-izlozba-deca-u-ratu-13907>>.
56. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019r). *Minister Vulin: They did not manage to kill Serbia, but they did kill international law*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13869/ministar-vulin-srbiju-nisu-uspeli-da-ubiju-medjunarodno-pravo-jesu-13869>>.
57. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019s). *Opening of Exhibition "Defence 78" Dedicated to Defence against NATO Aggression*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13839/otvorena-izlozba-odbrana-78-posvecena-odbrani-od-nato-agresije-13839>>.
58. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019t). *Minister Vulin: In 1999, they tried to kill Serbia, but killed international law*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13766/ministar-vulin-1999-godine-pokusali-su-da-ubiju-srbiju-ali-su-ubili-medjunarodno-pravo-13766>>.
59. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019u). *Minister Vulin: I am sorry that NATO has no courage to recognize the crime*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13759/ministar-vulin-zao-mi-je-sto-nato-nema-hrabrosti-da-prizna-zlocin-13759>>.

60. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2019v). *Minister Vulin: NATO bombing is the last crime of the 20th century*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/13537/ministar-vulin-nato-bombardovanje-poslednji-zlocin-20-veka-13537>>.
61. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020). *Minister Vulin: NATO aggression was the last major and unpunished crime in the 20th century*. Žiūrèta 2021 03 19 <<http://www.mod.gov.rs/eng/15783/ministar-vulin-nato-agresija-je-bila-poslednji-veliki-i-nekaznjeni-zlocin-u-20-veku-15783>>.
62. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020a). *Interview with Deputy Prime Minister and Minister of Defence Stefanović for “Objektiv“ portal*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/16758/intervju-potpredsednika-vlade-i-ministra-odbrane-dr-stefanovica-za-portal-objektiv-16758>>.
63. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020b). *Minister Vulin: Serbia will continue fighting for the principles of the international law*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/16435/ministar-vulin-srbija-ce-nastaviti-da-se-bori-za-principe-medjunarodnog-prava-16435>>.
64. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020c). *Minister Vulin: We must not keep quiet about Serbian victims*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/16318/ministar-vulin-ne-smemo-da-cutimo-o-srpskim-zrtvama-16318>>.
65. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020d). *Students of Advanced Security and Defence Studies and the General Staff Course visit the “Defence 78” exhibition on the 21st anniversary of the end of the NATO aggression*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/16118/polaznici-vsbo-i-gsu-na-21-godisnjicu-zavrsetka-nato-agresije-obisli-izlozbu-odbrana-78-16118>>.
66. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020e). *Minister Vulin: NATO aggression must not be forgotten*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/16117/ministar-vulin-nato-agresija-ne-sme-da-se-zaboravi-16117>>.
67. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020f). *The 21st anniversary of the Battle of Paštrik marked*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/16062/obelezena-21-godisnjica-bitke-na-pastriku-16062>>.
68. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020g). *Minister Vulin: 21 years have passed, and no one has apologized*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/16045/ministar-vulin-prosla-je-21-godina-a-nismo-culi-izvini-16045>>.
69. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020h). *Minister Vulin: We remember those who defended our homeland on Košare and Paštrik*. Žiūrèta 2021 03 21

- <<http://www.mod.gov.rs/eng/15875/ministar-vulin-secamo-se-onih-koji-su-nam-odbranili-domovinu-na-kosarama-i-na-pastriku-15875>>.
70. Ministarstvo odbrane Republike Srbije. (2020i). *Minister Vulin's meeting with General Vitale*. Žiūrèta 2021 03 21 <<http://www.mod.gov.rs/eng/15150/sastanak-ministra-vulina-sa-generalom-vitaleom-15150>>.
 71. Ministarstvo spoljnih poslova. (2018). *Ministar Dačić učestvovao na Šestoj beogradskoj NATO nedelji*. Žiūrèta 2021 03 20 <<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/20508-2018-11-08-09-50-21?lang=lat>>.
 72. Ministarstvo spoljnih poslova. (2019). *Rusija tradicionalni prijatelj i partner našoj zemlji*. Žiūrèta 2021 03 20 <<https://www.mfa.rs/lat/mediji/intervjui/rusija-tradicionalni-prijatelj-i-partner-nasoj-zemlji>>.
 73. Ministarstvo spoljnih poslova. (2019a). *Ministar Dačić primio zamenika komandanta NATO Komande združenih snaga u Napulju*. Žiūrèta 2021 03 20 <<https://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/component/content/article/20910-2019-03-04-15-36-05?lang=cyr>>.
 74. Ministarstvo spoljnih poslova. (2019b). *Ministar Dačić: "Srbija će uvek biti za mir, ali nikad neće prihvatiti poniženje i nepravdu"*. Žiūrèta 2021 03 20 <<https://www.mfa.gov.rs/lat/mediji/saopstenja/ministar-dacic-srbija-ce-uvek-biti-za-mir-ali-nikad-nece-prihvatiti-ponizenje-i>>.
 75. Ministarstvo spoljnih poslova. (2019c). *Ministar Dačić razgovarao sa načelnikom štaba NATO Komande združenih snaga u Napulju*. Žiūrèta 2021 03 20 <<https://www.mfa.gov.rs/lat/mediji/saopstenja/ministar-dacic-razgovarao-sa-nacelnikom-staba-nato-komande-zdruzenih-snaga-u>>.
 76. Ministarstvo spoljnih poslova. (2019d). *Srbiju i NATO čvrsto povezuje zajednički interes očuvanja mira i stabilnosti u region*. Žiūrèta 2021 03 20 <<https://www.mfa.gov.rs/lat/mediji/saopstenja/srbiju-i-nato-cvrsto-povezuje-zajednicki-interes-ocuvanja-mira-i-stabilnosti-u>>.
 77. Predsednik Republike Srbije. (2015). *Oni koji se nisu izvinili ne zaslužuju sećanje ni oprost*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/oni-koji-se-nisu-izvinili-ne-zasluzuju-secanje-ni-oprost>>.
 78. Predsednik Republike Srbije. (2016). *Dok je Srbije i pamćenja treba obilaziti mesta stradanja*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/dok-je-srbije-i-pamcenja-treba-obilaziti-mesta-stradanja-0>>.

79. Predsednik Republike Srbije. (2016a). *Srbija mora da ostane vojno neutralna*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/srbija-mora-da-ostane-vojno-neutralna>>.
80. Predsednik Republike Srbije. (2016b). *Zašto sam potpisao Zakon o NATO*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/zasto-sam-potpisao-zakon-o-nato>>.
81. Predsednik Republike Srbije. (2017). *Predsednik Republike Srbije Tomislav Nikolić otkrio spomen-obeležje „Srpskim majkama“*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/predsednik-republike-srbije-tomislav-nikolic-otkrio-spomen-obelezje-srpskim>>.
82. Predsednik Republike Srbije. (2017a). *Sastanak sa generalnim sekretarom NATO Jensom Stoltenbergom*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/sastanak-sa-generalnim-sekretarom-nato-jensom-stoltenbergom>>.
83. Predsednik Republike Srbije. (2017b). *Predsednik Vučić primio brigadnog generala Čezarea Marinelija, šefa Vojne kancelarije NATO za vezu*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/predsednik-vucic-primio-brigadnog-general-a-cezarea-marinelija-sefa-vojne>>.
84. Predsednik Republike Srbije. (2017c). *Sastanak sa zamenicom generalnog sekretara NATO*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/saopstenje-za-medije-gotemeler>>.
85. Predsednik Republike Srbije. (2017d). *Predsednik Vučić sastao se danas sa predsednikom Parlamentarne skupštine NATO Paolom Alijem*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/predsednik-vucic-sastao-se-danas-sa-predsednikom-parlamentarne-skupstine-nato>>.
86. Predsednik Republike Srbije. (2018). *Govor Predsednika Republike Srbije u Kosovskoj Mitrovici 09.09.2018*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/govor-predsednika-republike-srbije-u-kosovskoj-mitrovici-09092018>>.
87. Predsednik Republike Srbije. (2018a). *Sastanak sa predsednikom Parlamentarne skupštine NATO*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/sastanak-sa-predsednikom-parlamentarne-skupstine-nato>>.
88. Predsednik Republike Srbije. (2018b). *Sastanak sa predstavnicima vojnog vrha*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/sastanak-sa-predstavnicima-vojnog-vrha>>.

89. Predsednik Republike Srbije. (2018c). *Telefonski razgovor sa generalnim sekretarom NATO Jensom Stoltenbergom*. Žiūrēta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/prescentar/saopstenja/telefonski-razgovor-sa-generalnim-sekretarom-nato-jensom-stoltenbergom>>.
90. Predsednik Republike Srbije. (2018d). *Predsednik Vučić na ceremoniji otvaranja međunarodne terenske vežbe "SRBIJA 2018"*. Žiūrēta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/prescentar/vesti/predsednik-vucic-na-ceremoniji-otvaranja-medjunarodne-terenske-vezbe-srbija-2018>>.
91. Predsednik Republike Srbije. (2019). *Dan sećanja na stradale u NATO agresiji*. Žiūrēta 2021 03 18 <<https://www.predsednik.rs/lat/prescentar/vesti/dan-secanja-na-stradale-u-nato-agresiji>>.
92. Predsednik Republike Srbije. (2019a). *Predsednik Vučić sastao se sa predsedavajućim Vojnom komitetu NATO*. Žiūrēta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/prescentar/saopstenja/predsednik-vucic-sastao-se-sa-predsedavajućim-vojn-komitetu-nato>>.
93. Predsednik Republike Srbije. (2019b). *Predsednik Vučić obišao radove na zgradi Radiotelevizije Vojvodine*. Žiūrēta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/prescentar/vesti/predsednik-vucic-obisao-radove-na-zgradi-radiotelevizije-vojvodine>>.
94. Predsednik Republike Srbije. (2019c). *Sastanak sa komandantom američkih vojnih snaga u Evropi*. Žiūrēta 2021 03 19 <<https://www.predsednik.rs/lat/prescentar/saopstenja/sastanak-sa-komandantom-americkih-vojnih-snaga-u-evropi>>.
95. Predsednik Republike Srbije. (2020). *Predsednik Vučić obratio se naciji povodom 21 godine od početka NATO agresije*. Žiūrēta 2021 03 18 <<https://www.predsednik.rs/lat/prescentar/vesti/predsednik-vucic-obratio-se-naciji-povodom-21-godine-od-pocetka-nato-agresije>>.
96. Vlada Srbije. (2015). *Serbia has not forgotten victims of NATO bombing*. Žiūrēta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/107830/serbia-has-not-forgotten-victims-of-nato-bombing.php>>.
97. Vlada Srbije. (2015a). *Вулин одао пошту деци страдаој у НАТО бомбардовању*. Žiūrēta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/233842/vulin-odao-postu-deci-stradaloj-u-nato-bombardovanju.php>>.
98. Vlada Srbije. (2015b). *Гашић положио венац у крушевачкој касарни Расина*. Žiūrēta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/233911/gasic-polozio-venac-u-krusevackoj-kasarni-rasina.php>>.

99. Vlada Srbije. (2015c). *Cooperation of Serbia with NATO in multinational operations*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/109925/cooperation-of-serbia-with-nato-in-multinational-operations.php>>.
100. Vlada Srbije. (2015d). *Developing cooperation with NATO within PfP programme*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/107696/developing-cooperation-with-nato-within-pfp-programme.php>>.
101. Vlada Srbije. (2015e). *Cooperation with NATO in Serbia's interest*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/112933/cooperation-with-nato-in-serbias-interest.php>>.
102. Vlada Srbije. (2016). *Preserving memory of victims of NATO bombing*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/115523/preserving-memory-of-victims-of-nato-bombing.php>>.
103. Vlada Srbije. (2016a). *Одата по част погину лим житељима Топличког округа*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/261782/odata-pocast-poginulim-ziteljima-toplickog-okruga.php>>.
104. Vlada Srbije. (2016b). *Fair partner relations of Serbia, NATO*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/118401/fair-partner-relations-of-serbia-nato.php>>.
105. Vlada Srbije. (2016c). *Serbia will not alter its policy of military neutrality*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/115227/serbia-will-not-alter-its-policy-of-military-neutrality.php>>.
106. Vlada Srbije. (2017). *Serbia remains consistent to its libertarian spirit*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/121568/serbia-remains-consistent-to-its-libertarian-spirit.php>>.
107. Vlada Srbije. (2017a). *Keeping peace common interest of Serbia, NATO*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/124762/keeping-peace-common-interest-of-serbia-nato.php>>.
108. Vlada Srbije. (2018). *Day of Remembrance of Victims of NATO aggression observed*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/127252/day-of-remembrance-of-victims-of-nato-aggression-observed.php>>.
109. Vlada Srbije. (2018a). *Вулин положио венац на спомен-обележје испред КБЦ „Драгиша Мишовић“*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/317451/vulin-polozio-venac-na-spomen-obelezje-ispred-kbc-dragisa-misovic.php>>.

110. Vlada Srbije. (2018b). *Partnerstvo sa NATOu borbi protiv prirodnih nepogoda*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/336925/partnerstvo-sa-nato-u-borbi-protiv-prirodnih-nepogoda.php>>.
111. Vlada Srbije. (2018c). *Partnership for Peace an optimal form of cooperation with NATO*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/132012/partnership-for-peace-an-optimal-form-of-cooperation-with-nato.php>>.
112. Vlada Srbije. (2019). *1999 bombing did not happen due to fault of Serbian citizens*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/138818/1999-bombing-did-not-happen-due-to-fault-of-serbian-citizens.php>>.
113. Vlada Srbije. (2019a). *Day of remembrance for victims in NATO aggression marked*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/138896/day-of-remembrance-for-victims-in-nato-aggression-marked.php>>.
114. Vlada Srbije. (2019b). *Обележена 20-годишњица обарања "невидљивог" Ф-117А*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/374162/obelezena-20-godisnjica-obaranja-nevidljivog-f-117a.php>>.
115. Vlada Srbije. (2019c). *Припадници 63. падобранске бригаде симбол отпора НАТО агресији*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/373880/pripadnici-63-padobranske-brigade-simbol-otpora-nato-agresiji.php>>.
116. Vlada Srbije. (2019d). *Very good cooperation with Norway in field of defence*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/en/148125/very-good-cooperation-with-norway-in-field-of-defence.php>>.
117. Vlada Srbije. (2019e). *Србија опредељена да буде војно неутрална и слободна*. Žiūrèta 2021 03 19 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/373313/srbija-opredeljena-da-bude-vojno-neutralna-i-slobodna.php>>.
118. Vlada Srbije. (2020). *НАТО агресија последњи велики и некажњени злочин у 20 веку*. Žiūrèta 2021 03 18 <<https://www.srbija.gov.rs/vest/453921/nato-agresija-poslednji-veliki-i-nekaznjeni-zlocin-u-20-veku.php>>.

REZIUMÈ ANGLU KALBA

Analysis of Serbia's political narrative on 1999 NATO intervention: narrative change and significance in cooperation with NATO.

Experience of 1999 NATO intervention has had a major influence on Serbia's national narrative, strategic culture and political decisions. Academics determine that perception of NATO intervention is the main factor that shapes relations between Serbia and NATO. Since 2015 relations between Serbia and NATO intensified, new cooperation plans were established, the number of military exercises increased significantly. All of this draws attention to a couple of theoretical ideas, the first one presents that narratives are extremely important in political decision making when the second one explains that narratives are not stable and tends to change over time. These things lead to the question: what narrative about the 1999 NATO intervention currently prevails at the Serbian political level, and how much does it differ from the previously widespread narrative? Academic literature on this political narrative is quite limited to various summaries of political understanding until 2014. However, it is still difficult to find an analysis of Serbia's political narrative on intervention after 2014. The significance of this narrative to Serbia's current relations with NATO is also underdeveloped. So, this thesis aims to analyze the early and current Serbia's political narrative on the 1999 NATO intervention, assess the change in the narrative and its significance to Serbia's decision to intensify cooperation with NATO.

To accomplish the aim several research steps were performed. Firstly, the concept of the political narrative was described and a detailed research method was determined. Then, a systematic analysis of secondary sources was performed and a political narrative on NATO intervention in the period of 2000-2014 was identified. Later on, analysis of this political narrative in the period of 2015-2020 was conducted by analyzing the content of statements of political actors. Both analyses are focused on three components of political narrative – a story about a 1999 intervention as an event; a story about NATO as an actor; a story about Serbia's role in the intervention. Finally, both narratives were compared and the significance of the political narrative was assessed in the context of Serbia's decision to intensify cooperation with NATO.

This thesis gave the conclusions that Serbia's political narrative on 1999 NATO intervention remains very similar. The perception of the intervention events together with the understanding of Serbia's and NATO's role in the intervention has not changed, however, the understanding of NATO became moderate. The most significant change in NATO's political perception is the shift from the understanding that NATO is a hostile great power to the view that NATO is not Serbia's enemy but a necessary partner, which is crucial to the security and the progress of Serbia. Political narrative on NATO intervention is only to some extent aligned with Serbia's choice to strengthen its partnership

with NATO because narrative change is minor. Moreover, it was identified that the use of this political narrative is quite selective. Political leaders in different situations tend to emphasize different components and features of political narrative.

Due to the lack of similar research, this thesis could be considered as an input to the literature about the development of Serbia's political narrative on NATO intervention since 2014. This analysis to some extent illustrates theoretical ideas about the selective use of narratives and the relationship between narratives and political decisions. Finally, this thesis is an initial attempt to discuss the significance of Serbia's political narrative on NATO intervention to the country's decision to intensify relations with NATO. However, further research on the relation between Serbian political narratives and political decisions are very much needed to better understand the current situation and development of the country's strategic culture and its historical memory.